

Н. А. Шаўчэнка, В. Х. Серадзінская

ЧАЛАВЕК І СВЕТ 4

КЛАС

Частка 1

Н. А. Шайчэнка, В. Х. Серадзінская

ЧАЛАВЕК І СВЕТ

Вучэбны дапаможнік для 4 класа
першага аддзялення дапаможнай школы
з беларускай мовай навучання

У 2 частках

Частка 1

*Допушчана Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

2-е выданне, перапрацаванае

Мінск
«Адукацыя і выхаванне»
2016

Правообладатель Адукацыя і выхаванне

УДК 502(075.2=161.3)-056.313
ББК 74.3
Ш29

Пераклад з рускай мовы *М. М. Шавыrkінай*

Р э ц э н з е н т ы: кафедра прыродазнаўчанавуковых дысцыплін факультэта пачатковай адукацыі ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка» (кандыдат педагагічных навук, дацэнт *Л. І. Баранавы*); настаўнік пачатковых класаў першай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Бабруйская дапаможная школа» *А. У. Мурашка*

Шаўчэнка, Н. А.

Ш29 Чалавек і свет : вучэб. дапам. для 4-га кл. 1-га аддз-ня дапам. шк. з беларус. мовай навучання. У 2 ч. Ч. 1 / Н. А. Шаўчэнка, В. Х. Серадзінская ; пер. з рус. мовы М. М. Шавыrkінай. — 2-е выд., перапрац. — Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2016. — 152 с. : іл.

ISBN 978-985-471-889-7.

УДК 502(075.2=161.3)-056.313
ББК 74.3

ISBN 978-985-471-889-7 (ч. 1)
ISBN 978-985-471-891-0

- © Шаўчэнка Н. А., Серадзінская В. Х., 2011
- © Шаўчэнка Н. А., Серадзінская В. Х., 2016, са змяненнямі
- © Шавыrkіна М. М., пераклад на беларускую мову, 2016
- © Афармленне. РУП «Выдавецтва "Адукацыя і выхаванне"», 2016

Правообладатель Адукацыя і выхаванне

Умоўныя абазначэнні

Пытанні і заданні перад чытаннем тэксту

Гэта важна ведаць і ўмець

Пытанні і заданні для паўтарэння
і замацавання

Новыя словы і словазлучэнні

Работа ў парах, групах (праводзіцца пад
кіраўніцтвам настаўніка)

Пытанні і заданні для пазаўрочнай работы
(настаўнік кіруе праз выхавальнікаў,
бацькоў)

Гэта цікава (вывучаецца на выбар
настаўніка)

Як працаваць з вучэбным дапаможнікам

Пазнаёмцеся з умоўнымі абазначэннямі вучэбнага дапаможніка на с. 3. Вучыцеся карыстацца імі самастойна.

- Уважліва разгледзьце ўсе абазначэнні. Прачытайце тлумачэнні да кожнага з іх.

- Знайдзіце абазначэнне з тварамі дзяцей. Заданні, да якіх яно адносіцца, выконвайце разам (у парах, групах).

- Пакажыце абазначэнне для цікаўных вучняў. Ці ёсць яны на старонках дапаможніка? Прачытайце тэкст. Ён для вас цікавы?

- Знайдзіце абазначэнне са знакам пытання. Прачытайце тэкст. Што абазначае знак у канцы кожнага сказа? Да каго звернуты пытанні? Чытайце пытанні выразна.

- Знайдзіце абазначэнне з намаляваным домам. Падумайце, калі выконваюцца гэтыя заданні. На ўроках або дома, пасля ўрокаў?

- Новыя словы ў тэксце вылучаны **тоўстым шрыфтам**. *Тоўстым курсівам* абазначаны назвы раслін, жывёл, а таксама словы, значэнне і напісанне якіх трэба ўдакладніць.

- У канцы кожнай часткі вучэбнага дапаможніка размешчаны матэрыял пра сезоны года. Вывучайце яго па меры надыходу сезонных змен у прыродзе. Назірайце за прыродай.

ПРЫРОДА І ЧАЛАВЕК

НЕЖЫВАЯ ПРЫРОДА

1. Што такое прырода?

Нежывая і жывая прырода

Паглядзіце навокал. Назавіце прадметы вакол вас. Якія з іх зроблены рукамі чалавека? Назавіце тое, што мы адносім да прыроды.

У навакольным асяроддзі шмат розных прадметаў. Іх яшчэ называюць **аб'ектамі** прыроды. Людзі навучыліся размяркоўваць іх па групам. Тое, што зроблена рукамі чалавека, называюць **вырабамі** або **рэчамі**. Гэта дамы, машыны, адзенне, абутак, мэбля, цацкі.

Многае ў навакольным асяроддзі ўзнікла без удзелу людзей. Напрыклад, камяні, вада, паветра, пясок, расліны, жывёлы. Усё гэта прыродныя аб'екты (прадметы), або **прырода**.

Прырода вельмі разнастайная. Прыродныя аб'екты адрозніваюцца формай, колерам, гукамі, якія яны выдаюць, спосабам руху, харчавання. Разнастайнасць прыроды здзіўляе людзей. Лясы, лугі, палі, азёры, рэкі... Вакол нас растуць вялікія і маленькія расліны. Сярод іх ёсць дрэвы, кусты, травы. Прыроду **насяляюць** розныя жывёлы: матылькі, жукі, яшчаркі, змеі, птушкі, звяры. Людзі любяць прыроду за яе прыгажосць, разнастайнасць.

Прырода бывае **нежывая** і **жывая**. Да нежывой прыроды адносяцца сонца, аб'екты, камяні, пясок, вада, паветра. Яны не растуць, не дыхаюць, не харчуюцца. Расліны, жывёлы, людзі — гэта **жывыя арганізмы**, або жывая прырода.

Людзі назіраюць за прыродай, вывучаюць яе. Рабіць гэта пачалі шмат гадоў таму. Яны даведаліся пра прыроду шмат цікавага і карыснага. У выніку людзі навучыліся карыстацца дарамі прыроды, вырошчваць розныя расліны. З зерня жыта і пшаніцы навучыліся малоць муку і пячы хлеб. З адных раслін вырабляюць ніткі і тканіну, атрымліваюць цукар. Другія ідуць на будаўніцтва дамоў, выраб паперы, мэблі.

Многа цікавага даведаліся людзі пра жывую прыроду. Яны доўгі час назіралі за рознымі жывёламі. Некаторых з іх сталі разводзіць у сваёй гаспадарцы. Ад свойскіх жывёл навучыліся атрымліваць малако, мяса, воўну. З зямлі людзі навучыліся здабываць розныя рэчывы. Напрыклад, гліну, пясок, будаўнічы камень, нафту, каменны вугаль, прыродны газ. Без іх немагчыма пабудаваць дом, прыгатаваць ежу, вырабіць посуд, праехаць на аўтамабілі.

Шмат цікавага можна пабачыць навокал. Напрыклад, белыя аблогі на блакітным небе нагадваюць жывёл. Матылькі, якія лятаюць над лугам, падобныя да кветак раслін. Трэба вучыцца сачыць за прыродай, слухаць яе гукі. Назіраць можна падчас прагулкі, па дарозе ў школу і дадому. Назіраючы, вы знойдзеце адказы на многія пытанні, разгадаеце нямала загадак прыроды.

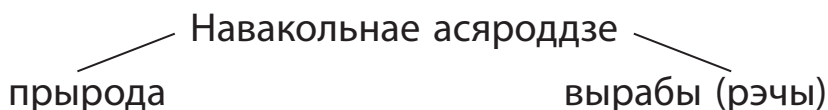
Падчас вывучэння прыроды людзі зразумелі, што яе неабходна ахоўваць. Гэта значыць, што трэба берагчы дзікіх жывёл ад вынішчэння. Трэба ахоўваць птушыныя гнёзды і мурашнікі. Трэба рабіць для дзікіх птушак дамкі і кармушкі.

Назіранне за прыродай дае адказы на многія пытанні. Напрыклад, чаму ў прыродзе адбываюцца розныя змены? Чаму летам ідзе дождж, а зімой — снег? Чаму пасля дажджу бывае вясёлка?

1. Прачытайце схему. Прывядзіце прыклады вырабаў (рэчаў) і таго, што адносяць да прыроды.

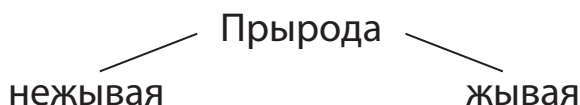

2. Прачытайце словы. Што з названага зроблена рукамі чалавека? Што адносіцца да прыроды?

Крэсла, дзьмухавец, кніга, пясок, аловак, хмара, камень, рыдлёўка, воблака.

3. Што такое прырода? Пры адказе карыстайцеся малюнкам на с. 5 і словамі з задання 2.

4. Прачытайце схему. Прывядзіце прыклады аб'ектаў нежывой і жывой прыроды.

5. Для чаго людзі назіраюць і вывучаюць прыроду? Прачытайце, што напісана пра гэта ў тэксце. Перакажыце сваімі словамі.

Выраб, рэч, аб'ект, прырода, насяляць, жывы арганізм.

Абмяркуйце, на якія дзве групы можна падзяліць прыродныя аб'екты, намаляваныя на с. 5. Што адносіцца да нежывой прыроды, а што — да жывой? Пазначце гэта з дапамогай каляровых квадрацікаў. Іх можна выказаць з паперы або

кардону. Дапоўніце групы сваімі прыкладамі. Назавіце агульным словам усё, што намалявана.

Патрэніруйцеся адрозніваць зробленыя прадметы і прыродныя аб'екты. Для гэтага вылучыце любы аб'ект з навакольнага свету. Назавіце яго. Вызначце, гэта зроблена рукамі чалавека або ўзнікла без яго ўдзелу. Паспрабуйце даведацца пра дадзены аб'ект яшчэ больш. Для гэтага паназірайце за ім, пачытайце пра яго, распытайцеся дарослых.

Па небе плыла хмара. Хлопчык назіраў за ёй з акна. Неўзабаве з хмары пайшоў дождж. Хлопчык падумаў: «Хмара з'явілася. Дождж пайшоў. Ці жывая хмара? Ці жывы дождж? Дождж ідзе, значыць, ён жывы...» А як думаеце вы?

2. Узаемасувязі паміж нежывой і жывой прыродай

Назовіце аб'екты нежывой прыроды, якія ёсць вакол вас. Ці ёсць вакол вас жывыя арганізмы? Назовіце іх.

Вы ўжо ведаеце, што нежывая прырода — гэта вада, паветра, сонца, каменне, пясок. Расліны, жывёлы, людзі — гэта жывая прырода.

Кожную раніцу людзі сустракаюць **усход сонца**. Узыходзіць сонца — настае дзень. Сонца заходзіць —

набліжаецца ноч. Сонечнае святло і цяпло неабходны не толькі людзям, але і іншым жывым арганізмам: раслінам, жывёлам. Усё жывое ў прыродзе існуе дзякуючы сонцу.

Для жывых арганізмаў важны не толькі сонечнае святло і цяпло. Яны не могуць жыць без вады і паветра. А вада і паветра — гэта нежывая прырода. Значыць, жывая прырода звязана з нежывой прыродай. Яны ўзаемазвязаны, не могуць існаваць паасобку.

У прыродзе можна знайсці і іншыя ўзаемасувязі. Напрыклад, жыццё жывёл звязана з раслінамі. Многія жывёлы (ласі, зайцы) кормяцца раслінамі. Некаторыя насякомыя не могуць жыць без кветак. Яны кормяцца **нектарам** (кветкавым сокам). Калі сарваць усе кветкі, то знікнуць гэтыя насякомыя.

Але і раслінам нельга без насякомых, таму што яны апыляюць кветкі. Без гэтага ў раслін не бывае пладоў і насення.

Сувязі існуюць і паміж жывёламі. Напрыклад, калі знікнуць насякомыя, то знікнуць і птушкі, якія кормяцца імі. Лісы, совы палююць на мышэй. Калі ў лесе зменшыцца колькасць мышэй, то лісы, совы пакідаюць лес.

Без прыроды немагчыма жыццё людзей. Чалавеку патрэбны паветра і вада, цяпло і святло, раслінная і жывёльная ежа. Сам чалавек — таксама *частка прыроды*.

Людзі будуюць дарогі, гарады, распрацоўваюць палі. Яны палююць на дзікіх жывёл, высякаюць лясы. Тым самым яны парушаюць прыродныя сувязі, забруджваюць навакольную прыроду. Кожны чалавек абавязаны ахоўваць яе. Веды пра прыроду значна дапамагаюць у гэтым.

1. Як звязаны жывыя арганізмы з нежывой прыродай? Адкажыце з дапамогай малюнка-схемы.

2. Прачытайце ў тэксце сказы пра сувязі паміж раслінамі і жывёламі. Перакажыце.

3. Прывядзіце прыклады сувязей паміж рознымі жывёламі.

4. Чаму трэба беражліва адносіцца да навакольнай прыроды?

Усхóд сóнца, узаемасúвязь, нектáр.

Падбярэце ў бібліятэцы кнігу пра прыроду. Прачытайце яе. Паглядзіце тэлеперадачу (відэафільм) пра прыроду. Паназірайце за небам (за сонцам, раслінамі, жывёламі). Пра свае назіранні раскажыце бацькам, аднакласнікам. Падбярэце і вывучыце невялікі верш пра прыроду. Прыміце ўдзел у ахове прыроды.

Каб вывучаць жыццё раслін і жывёл, людзі ствараюць жывыя *музеі* прыроды. Да іх адносяцца, напрыклад, *батанічныя сады, заапаркі, звярынцы*. Наведайце гэтыя жывыя куткі прыроды пад адкрытым небам (па магчымасці).

3. Беражлівыя адносіны чалавека да прыроды

Раскажыце, як жыццё чалавека звязана з прыродай. Адкажыце з дапамогай малюнка. Якія правілы паводзін у прыродзе вы ведаеце? Вы выконваеце іх?

Для жыцця чалавеку неабходны цяпло і святло, ежа, паветра, вада. Усё гэта дае прырода. Паветрам чалавек дышае. Вада патрэбна для піцця, гатавання ежы, мыцця. Расліны — для атрымання агародніны, садавіны, зерня. Жывёлы даюць

мяса, малако, яйкі, воўну. Расліны і жывёлы ўпрыгожваюць наша жыццё.

Усе вырабы, якімі карыстаецца чалавек, створаны з прыродных матэрыялаў. З прыроды людзі атрымліваюць лекі, вітаміны, корм для свойскіх жывёл.

Здароўе людзей залежыць ад чысціні паветра, якім яны дыхаюць. Залежыць ад чысціні вады, якую яны п'юць. Залежыць ад чысціні глебы, на якой вырошчваюць расліны і пасвяць жывёл.

Прырода дае людзям не толькі здароўе, але і прыгажосць. На прыродзе адпачываюць, захопліваюцца яе характэрам. Кожнаму чалавеку яна раскрываецца па-свойму. Напрыклад, адны ранішнюю расу

бачаць, як простыя кроплі вады. Іншым расінкі падаюцца прыгожымі пацеркамі.

Прырода — наш **вялікі агульны дом**. У гэтым доме разам з намі жывуць расліны, насякомыя, рыбы, птушкі, звяры. Ці ўсё ў парадку ў нашым агульным доме? У рацэ забрудзілі ваду, і ад гэтага загінула рыба. У паветра трапілі **выхлапныя газы** машын, дым з труб, і ад гэтага людзям стала цяжка дыхаць. Некаторыя віды раслін і жывёл сталі знікаць.

Хто вінаваты ў гэтых парушэннях? На жаль, самі людзі. Многім з іх важная толькі свая **выгада**. Яны хочуць толькі браць у прыроды, але нічога не аддаваць наўзамен. Гэта прыводзіць да **спушташэння** прыроды, парушэння ў ёй парадку. А кожны ж чалавек павінен прыкласці намаганні, каб прырода стала больш багатай і прыгожай. Людзі павінны берагчы і ахоўваць прыроду, клапаціцца пра яе.

Клапаціцца пра прыроду — значыць клапаціцца пра сябе і пра сваё здароўе. Любоў да прыроды робіць чалавека больш разумным, добрым, здаровым. Кожны з вас — чалавек! Вы ўжо цяпер можаце многіх абараніць, многім дапамагчы. Пачаць трэба са свайго двара, вуліцы, вёскі, мястэчка, горада. Жыццё раслін і жывёл у прыродзе шмат у чым залежыць ад вашых паводзін.

Калі вы адпачываеце на прыродзе, не парушайце яе спакой. Дзікія жывёлы хвалююцца, палохаюцца

шумаў. Яны хаваюцца або зусім пакідаюць месцы, якія былі іх домам. Слухайце гукі прыроды, радуйцеся ім. Прыслухайцеся, як цурчыць ручай, як шапаціць лісце, якія гукі падаюць насякомыя. Вучыцеся адрозніваць галасы птушак.

Не трэба блізка падыходзіць да птушыных гнёздаў, дакранацца да іх, браць птушанят. Птушкі-бацькі могуць пакінуць гняздо. Не трэба лавіць і адносіць дамоў здаровых дзіцянят дзікіх жывёл. У прыродзе пра іх паклапоцяцца дарослыя жывёлы. Нельга разводзіць вогнішчы на прыродзе. Ад маленькай іскры можа ўзнікнуць пажар. Нельга кідаць смецце. Для гэтага ёсць спецыяльныя месцы.

1. Раскажыце пра значэнне прыроды для чалавека.

2. Чаму прыроду называюць вялікім агульным домам? Назавіце па памяці прыродныя аб'екты.

3. Прывядзіце прыклады адмоўнага (станоўчага) уплыву чалавека на навакольную прыроду.

4. Раскажыце пра свае назіранні за прыродай.

5. Чаму людзі заўсёды павінны ахоўваць прыроду?

6. Якія правілы паводзін на прыродзе вы ведаеце? Як іх выконваеце?

Выхлапныя газы, выгада.

Абмяркуйце, што звязвае вас з прыродай. Ці любіце вы прыроду? Што вы робіце, каб прырода стала больш прыгожай і багатай? Ці хацелася б вам, каб прырода ператварылася ў штосьці аднастайнае? Напрыклад, у лугі з аднолькавымі раслінамі? Або каб вакол былі толькі палі?

Прыміце ўдзел у кармленні дзікіх птушак і звяроў, асабліва зімой, калі ім даводзіцца цяжка. Вучыцеся адпачываць на прыродзе, не шкодзячы ёй.

Расла на лужку прыгожая кветка. Раскрывала яна па раніцах свае **пялёсткі**. Прыляталі да кветкі матылькі. Кружылі, весяліліся. Кветка частавала іх сваім салодкім сокам — нектарам. Прыляталі на лужок птушачкі-шчабятучкі. Прыходзіла сюды і дзяўчынка. Яна пасябравала з кветкай, матылькамі, птушкамі. Дзяўчынка даглядала кветку, прыносіла пачастункі птушкам. Усім было весела.

Аднойчы прыйшоў на лужок хлопчык. Яму вельмі спадабалася кветка. Ён сарваў яе, каб аднесці маме. З сумам развіталася кветка са сваімі сябрамі. Няма кветкі — адляцелі матылькі. Няма матылькоў — адляцелі птушкі. Прыйшла дзяўчынка — няма сяброў...

4. Вада, яе ўласцівасці

Адгадайце загадку. Растворыце, як згадаліся.
Без ног — бяжыць, без голасу — гучыць.

Правядзём доследы з вадой.

1. Возьмем у рукі каменьчык або кубік. Пакладзём іх на стол. Ці можна ваду ўзяць у рукі, пакласці на стол, як каменьчык або кубік? Чаму?

2. У адну шклянку нальём чыстую ваду. У другую шклянку нальём малако. Апусцім у абедзве шклянкі чайныя лыжкі. Ці бачны яны? Што адбылося?

3. Нальём крыху вады ў шырокую міску. Пастукаем па яе беражку. Што адбываецца з паверхняй вады? Перастанем стукаць па місцы. Што зараз адбываецца з паверхняй вады?

4. Правярим, што адбываецца з прадметамі, калі апусціць іх на паверхню вады. Пакладзём на паверхню вады пластыкавы шарык (драўляны брусок, цвік, каменьчык). Што адбылося? Што гэта значыць?

5. Возьмем губку, сурвэтку з тканіны, шматок поліэтылену. Набяром ваду ў лыжку. Выльем яе з лыжкі на губку, сурвэтку, поліэтылен. Што стала з вадой на губцы? На сурвэтцы? На поліэтылене?

6. Размяшаем у шклянцы з вадой лыжачку цукру або солі. У другой шклянцы з вадой размяшаем столькі ж пяску. Пакаштуем ваду з першай шклянкі. Што адбылося? Што гэта значыць? Што вы бачыце ў другой шклянцы?

Вада паводзіць сябе дзіўна. Яе не пакладзеш, не паставіш. Яна расцякаецца, выліваецца. Гэта адбываецца таму, што вада — **вадкасць**. Яна **цякучая**. Таму ваду захоўваюць у вёдрах, баках, бочках, слоіках.

Калі апусціць у шклянку з вадой чайную ложку, яна будзе бачная. Чыстая вада празрыстая. У чыстай рачной вадзе добра відаць каменьчыкі, рыбы. У шклянцы з малаком чайная ложка не бачна. Малако не празрыстае.

Розныя прадметы паводзяць сябе ў вадзе па-рознаму. **Пластмасавы** шарык, **драўляны** брусок плаваюць на паверхні вады. Цвік, каменьчык апускаюцца на дно пасудзіны, тонучь.

Некаторыя прадметы ўбіраюць ваду, намакаюць. Напрыклад, убіраюць ваду губка, сурвэтка. Яны маюць маленькія паглыбленні, у якія трапляе вада. Сурвэткамі з тканіны, губкамі добра выціраць ваду. Не ўбірае ваду і не прапускае яе поліэтылен. Гэты матэрыял не мае паглыбленняў, не прамакае. Вада стаіць на яго паверхні. З **непрамакальных матэрыялаў** робяць парасоны, плашчы-дажджавікі, абутак.

Вада можа змешвацца з іншымі рэчамі. Некаторыя з іх (цукар, соль) пасля размешвання ў вадзе не бачны. Яны **раствараюцца**. А вада робіцца салодкай або салёнай. Пясок у вадзе не раствараецца.

Здавалася б, на Зямлі многа вады. Яна напаўняе рэкі і азёры, моры і акіяны. У рэках і азёрах вада **прэсная**. Такая вада прыдатная для піцця, гатавання ежы. Вада мораў і акіянаў салёная. Ёю нельга карыстацца ў гаспадарцы чалавека без ачысткі. Чыстай прэснай вады на Зямлі не вельмі многа. Таму яе неабходна берагчы.

1. Чаму ваду захоўваюць у ёмкасцях?
2. Пра якія ўласцівасці вады вы цяпер ведаеце? Як даказаць, што вада празрыстая?
3. Што адбываецца з прадметамі, калі іх апусціць у ваду? Адкажыце з дапамогай малюнка.
4. Чаму для выцірання вады патрэбны сурвэткі з тканіны, губкі?
5. Для чаго патрэбны непрамакальныя матэрыялы?

Дóслед, поліэтылён, вáдкасьць, празры́сты, цяку́чы, раствара́цца, непрама́кальны матэрыя́л, прэ́сны.

1. Праверце, якія прадметы тонуць у вадзе, а якія плаваюць на яе паверхні.
2. Навучыцеся карыстацца парасонам, плашчом-дажджавіком.

Вада можа пераходзіць у цвёрды стан. Гэта адбываецца пры замярзанні. Замерзлую ваду

назваваюць лёдам. Снег, град — гэта вада ў цвёрдым стане. Вада можа не толькі цячы, але і «лятаць». Яна пастаянна выпараецца, уздымаецца ў паветра з паверхні рэк, азёр у выглядзе маленькіх кропелек. Гэта — *вадзяная пара*. З яе ўтвараюцца аблогі, хмары. З хмар ідзе дождж. Так вада вяртаецца на зямлю, у рэкі, азёры. Раса, туман — гэта таксама вада.

5. Значэнне вады ў прыродзе і для чалавека

Разгледзьце малюнкi. Раскажыце, каму (чаму) патрэбна вада. Для чаго? Як яшчэ людзі карыстаюцца вадой?

Вада — адно з галоўных прыродных багаццяў. Яна неабходна для жыцця раслінам, жывёлам, людзям. Чалавеку вада патрэбна для піцця, гатавання ежы, мыцця бялізны. Вадой мыюцца, мыюць посуд, падлогу. Шмат вады расходуюць фабрыкі і заводы.

Без вады загінулі б расліны, зніклі б рыбы, птушкі, звяры, людзі. Без яе не было б жыцця! Таму кажуць: вада — гэта жыццё.

Усяму жывому патрэбна чыстая вада. Здароўе чалавека залежыць ад якасці вады. Перш чым па трубах вада патрапіць у дамы, яе ачышчаюць ад шкодных рэчываў. Каб лепш ачысціць ваду, яе прапускаюць праз спецыяльныя **фільтры**. Нельга піць сырую ваду з прыродных **крыніц**: з ручая, ракі, возера. У ёй могуць быць шкодныя рэчывы і нябачныя воку **ўзбуджальнікі хвароб**. Абавязкова трэба кіпяціць ваду з адкрытых калодзежаў. Пры кіпячэнні знішчаюцца ўзбуджальнікі хвароб.

Вада можа быць небяспечнай. У вадзе можна патануць. Адпачываць каля вадаёмаў і купацца ў іх дзецям трэба толькі з дарослымі. Купацца варта толькі ў чыстых вадаёмах. Таму рэкі, азёры, сажалкі неабходна ахоўваць ад забруджвання. Нельга кідаць у іх смецце, шкло. Вадаёмы — дом для многіх жывых арганізмаў. У забруджаных вадаёмах гіне ўсё жывое: расліны, жывёлы. Забруджаная вада шкодная для здароўя чалавека.

Ваду для піцця неабходна берагчы, **эканоміць**.
Трэба своєчасова перакрываць водаправодныя краны. Калі яны працякаюць, належыць тэрмінова іх рамантаваць. Нельга траціць ваду **марна**, без патрэбы.

1. Падлічыце, колькі разоў у дзень вы сустракаецеся з вадой.
2. Што трэба рабіць, калі з крана капае вада? Чаму?
3. Чаму так гавораць: «Не ўсялякай вадзіцай можна напіцца»?
4. Якую ваду нельга піць сырой? Чаму?
5. Чаму вадаёмы трэба ахоўваць ад забруджвання?

Фільтр, узбуджальнік хваробы, эканоміць.

Абмяркуйце, як можна эканоміць ваду пры мыцці. Пры чыстцы зубоў?

1. Разам з дарослымі паназірайце, як закіпае вада. Звярніце ўвагу на бульбашкі, якія ўтвараюцца ў вадзе пры яе награванні. Прыслухайцеся, як шуміць кіпячая вада. **Памятайце!** Нельга дакранацца да кіпеню. Нельга падстаўляць руку пад гарачую пару. Гарчай вадой, гарчай парай можна **апячыся**. Апёкі доўга лецацца.

2. Наліце ваду ў невялікую *ёмкасць* і пастаўце ў маразільную камеру. Праз некалькі гадзін праверце, што адбылося. Як называюць такую ваду?

3. Паназірайце за дажджамі. Якія дажджы ідуць восенню? Успомніце, якімі былі дажджы летам. Прадоўжыце сказы.

Летнія дажджы вясёлыя, звонкія, ... Восенню дажджы халодныя, ...

Вада ўваходзіць у склад любога жывога арганізма. Яна ўтрымліваецца ва ўсіх частках раслін, у целе жывёл. Многа вады і ў целе чалавека. Арганізм пастаянна расходую ваду і мае патрэбу ў яе папаўненні. Чалавеку ў суткі патрабуецца каля двух літраў вады для піцця.

6. Паветра

Вакол нас шмат розных прадметаў. Паміж прадметамі ёсць прамежкі. Чым запоўнены прамежкі паміж прадметамі?

Вакол нас ёсць паветра. Яно запаўняе пустоты паміж прадметамі ў класе, дома, на дварэ. Паветра нельга ўбачыць: яно **нябачнае**. Выявіць яго можна.

Правядзём доследы па выяўленні паветра.

1. Возьмем кардонку або аркуш шчыльнай паперы. Узмахнём каля твару. Што адчулі? Што гэта значыць?

2. Пакладзём руку на грудзі. Спакойна падыхаем. Што назіраем?

Вы ўзмахнулі каля твара аркушам паперы і *адчулі* ветрык. Штосьці нібыта дакранулася да вашай скуры. Вы прабеглі па пакоі — закалыхаліся занавескі, заварушыліся аркушы паперы. Гэта паветра пачало рухацца. Значыць, вакол нас ёсць паветра. Пры яго руху ўзнікае **вецер**.

Паветра неабходнае для дыхання. Жывыя арганізмы без паветра жыць не могуць. Пры дыханні грудная клетка чалавека то ўздываецца, то апускаецца. Набіраем паветра ўнутр — **удых**, выпускаем яго — **выдых**. Удых-выдых, удых-выдых — так дышае чалавек.

Для жыцця і захавання здароўя патрэбна чыстае паветра. Прагулкі, гульні, праца на свежым паветры ўмацоўваюць здароўе чалавека. Дым і пыл забруджваюць паветра. Важную ролю ў яго ачыстцы адыгрываюць зялёныя расліны. Дзе шмат раслін, там паветра чысцейшае.

Каб паветра ў памяшканнях было свежае, іх праветрываюць. Для гэтага адчыняюць фортакі або вокны. У хатах, кватэрах людзі робяць вільготнае

прыбіранне, выціраюць пыл. Каб захаваць чысціню паветра ў гарадах, летам паліваюць вуліцы.

 Засцерагайце свой клас (хату, кватэру) ад пылу і гразі. Пры ўваходзе ў памяшканне выцірайце абутак. У памяшканні пераабувайцеся ў зменны абутак. Не кідайце смецце. Прыбірайце памяшканне мокрай анучай, вільготнай шчоткай або **пыласосам**. Пасля прыбірання праветрывайце памяшканне.

Пры праветрыванні карысна рабіць **скразняк**. Гэта моцны рух паветра. Ён можа ўтварацца, напрыклад, пры адчыненых фортачцы, акне, дзвярах або пры адчыненых вокнах двух пакояў. **Памятайце!** Знаходзіцца на скразняку небяспечна: можна прастудзіцца. Скразняк можа разбіць аконнае шкло.

Каб паветра было больш чыстае, у гарадах, пасёлках на вуліцах, у дварах людзі саджаюць дрэвы,

кусты, кветкі. Раслінам неабходна дапамагаць расці. Іх трэба даглядаць: паліваць, рыхліць глебу. Іх нельга ламаць, вытоптаць. Трэба берагчы кожны лісток, кожную зялёную галінку.

1. Дакажыце, што вакол нас ёсць паветра.
2. Раскажыце пра значэнне паветра для раслін (для жывёл, чалавека).
3. Для чаго ў гарадах, пасёлках людзі высаджваюць расліны на вуліцах, у дварах?
4. Як пазбавіцца ад пылу ў памяшканні? Пры адказе выкарыстоўвайце малюнак на с. 25. Раскажыце, як вы дапамагаеце дарослым.
5. Растлумачце сэнс прыказкі: «Чыста жыць — здаровым быць».

Нябáчны, вéцер, удýх, вы́дых, скразня́к.

1. Хто прыбірае ваш клас? Як завуць прыбіральшчыцу? Чым вы ёй можаце дапамагчы? Прыміце ўдзел у прыбіранні памяшкання (класа, кватэры, хаты).
2. Паспрабуйце правільна праветрываць памяшканне. Для гэтага разам з дарослымі вызначце, якую фортачку (частку акна) можна адчыніць. Адчыніце фортачку. Выйдзіце з памяшкання, якое праветрываецца. **Памятайце!** Выбраць варта тую фортачку, якая знаходзіцца далей ад дзвярэй. Тады

не будзе моцнага скразняку. Зімой трэба сачыць, каб перад адчыненай фортачкай не было пакаёвых раслін. Яны могуць загінуць ад холаду.

Паўторым галоўнае пра нежывую прыроду

Вакол нас шмат прыродных аб'ектаў і прадметаў, створаных людзьмі. Сонца, аб'екі, вада, паветра, каменне, пясок — аб'екты нежывой прыроды. Яны не дыхаюць, не харчуюцца, не растуць. Расліны, жывёлы, людзі — гэта жывыя арганізмы, або жывая прырода.

Жывыя арганізмы звязаны паміж сабой і з нежывой прыродай. Яны не могуць жыць без сонечнага святла і цяпла, вады, паветра. Многія жывёлы кормяцца раслінамі. Нябачныя сувязі існуюць і паміж рознымі жывёламі.

Вада — аб'ект нежывой прыроды. Вада — вадкасць. Яна цякучая. Ваду захоўваюць у ёмкасцях. Чыстая вада празрыстая. Адны прадметы ў вадзе тонуць, другія — плаваюць на паверхні. Чыстая вада неабходна для жыцця раслінам, жывёлам, чалавеку. Людзям яна патрэбна для піцця, прыбірання, мыцця, гатавання ежы. Пітную ваду неабходна берагчы. Рэкі, азёры належыць ахоўваць ад забруджвання.

Да нежывой прыроды адносіцца і паветра. Паветра ёсць вакол нас. Яно запаўняе ўсю пустую прастору. Паветра нябачнае. Ім дыхаюць усе жывыя арганізмы. Каб дыхаць свежым паветрам, неабходна часцей

праветрываць памяшканне, у якім вы знаходзіцеся. Пры праветрыванні варта пазбягаць скразнякоў.

Прырода — наш вялікі агульны дом. У ім жы-
вуць людзі, расліны, насякомыя, рыбы, птушкі,
звяры. Людзі назіраюць за прыродай, вывучаюць
яе. Адпачынак на прыродзе ўмацоўвае здароўе.
Кожны чалавек абавязаны берагчы прыроду.

Праверым сябе

1. Прывядзіце прыклады прадметаў, створаных
чалавекам.

2. Назавіце прыродныя аб'екты.

3. Што адносіцца да нежывой прыроды? Да жы-
вой?

4. Прачытайце сказы.

Ручай бяжыць. Аблокі плывуць. Снег ідзе.

Ці азначае гэта, што ручай, аблокі, снег — жы-
выя арганізмы? Чаму?

5. Дакажыце на канкрэтных прыкладах, што
жывыя арганізмы звязаны паміж сабой і з нежывой
прыродай.

6. Як даказаць, што вада цякучая?

7. Чаму неабходна берагчы пітную ваду?

8. Якое значэнне мае паветра ў прыродзе?

9. Для чаго людзі праветрываюць памяшканні?

10. Раскажыце, што трэба рабіць, каб дыхаць све-
жым паветрам.

РАСЛІННЫ СВЕТ. ГРЫБЫ

7. Жывая прырода.

Галоўныя прыкметы жывых арганізмаў

Паглядзіце навокал. Назавіце аб'екты жывой прыроды. Чым яны падобныя? Назавіце расліны, якія вы бачыце. Ці ёсць вакол вас жывёлы? Назавіце іх.

Вакол нас шмат раслін. Яны растуць на палях, у садах, агародах, лясах. Многія расліны вырастаюць з **насення**. Насенне трапляе ў глебу, прарастае. З семя можа вырасці дрэва, куст або трава. Бывае, што расліны вырастаюць з часткі сцябла, караня ці ліста.

Расліны дыхаюць, харчуюцца, растуць. Дарослая расліна зацвітае. На месцы кветак утвараюцца плады. У пладах выпявае насенне. Насеннем расліны **размнажаюцца**. Праходзіць час — і расліна вяне, адмірае. На змену ёй з насення вырастае новае **пакаленне** раслін.

Расліны — жывыя арганізмы, або аб'екты жывой прыроды. Да жывой прыроды адносяць і грыбы.

Прыроду насяляе шмат розных жывёл. Яны жывуць у лясах, вадаёмах, на лугах, палях. Жывёлы — гэта насякомыя, павукі, жабы, змеі, рыбы,

птушкі, звяры. Жывёлы, як і расліны, дыхаюць, харчуюцца, растуць, прыносяць **патомства**. Кожная жывёліна, як і расліна, калі-небудзь памірае.

Жывёлы — жывыя арганізмы, або жывая прырода. Чалавек — таксама частка жывой прыроды.

Усе жывыя арганізмы **дыхаюць, харчуюцца, растуць, размнажаюцца, паміраюць**. Гэта галоўныя прыкметы жывых арганізмаў. Імі жывыя арганізмы адрозніваюцца ад нежывой прыроды.

Нярэдка расліны і жывёлы гінуць, калі чалавек разбурае іх прыроднае жыллё. Яны не могуць жыць у іншых умовах. Значыць, ахоўваць трэба не толькі расліны і жывёл, але і месцы, дзе яны растуць і жывуць (лес, луг, поле, вадаём і інш.).

1. Разгледзьце малюнак на с. 5. Назавіце аб'екты жывой прыроды.

2. Якія прыкметы з'яўляюцца галоўнымі для жывых арганізмаў?

3. Назавіце расліны. Чаму іх адносяць да жывой прыроды?

4. Назавіце жывёл. Чаму іх адносяць да жывых арганізмаў?

Размнажацца, пакалённе, патомства.

Паназірайце за прыродай. Патрэніруйцеся адрозніваць аб'екты жывой і нежывой прыроды. Для гэтага назавіце любы прыродны аб'ект. Ён дышае? Харчуецца? Расце? Прыносіць патомства? Памірае? Калі так, то гэта жывы арганізм. Калі не, то ён адносіцца да нежывой прыроды. Паназірайце за аб'ектам. Пачытайце пра яго. Распытайцеся да-рослых.

8. Умовы, неабходныя для жыцця раслін. Значэнне раслін

Ці ведаеце вы, чаму расліны трэба паліваць? Чаму іх ставяць бліжэй да святла, а не ў цемру? Чаму з надыходам халадоў у прыродзе расліны перастаюць расці і развівацца? Якую карысць прыносяць расліны чалавеку?

Вы ўжо ведаеце, што расліны — жывыя арганізмы. Яны растуць, харчуюцца, дыхаюць, размнажаюцца, паміраюць. Для жыцця раслінам неабходны *святло, цяпло, вада, паветра, глеба*. З глебы расліны здабываюць *пажыўныя рэчывы*. Калі расліна пазбаўлена хоць бы адной з гэтых умоў, яе рост і развіццё спыняюцца. Напрыклад, калі расліне мала вады, яна засыхае.

Святло і цяпло расліны атрымліваюць ад сонца. Ваду карані раслін здабываюць з глебы. Разам з вадой паступаюць і некаторыя пажыўныя рэчывы. Расліны лепш растуць у рыхлай глебе. Акрамя таго, пажыўныя рэчывы ўтвараюцца ў зялёным лісці. Для гэтага патрэбны сонечныя промні. Таму расліны не могуць доўга абыходзіцца без святла. У цемры лісце страчвае зялёны колер, расліны хва-рэюць і гінуць.

Расліны маюць вялікае значэнне ў прыро-дзе. Людзі не могуць жыць без раслін. Яны ўпрыгожваюць наша жыццё, ствараюць добры на-строй. У любы час года прыемна пагуляць у лесе, парку. Прыемна захапляцца летам квітнеючымі лугавымі травамі.

Людзі атрымліваюць з раслін прадукты харчавання. Ежа чалавека павінна быць смачнай, карыснай. Менавіта такая **раслінная ежа**. У ёй утрымліваюцца **вітаміны**. Яны неабходны чалавеку для здароўя: для добрага зроку, росту, умацавання касцей.

Каб расці здаровым, трэба штодзень есці свежую агародніну, садавіну, ягады. Карысны для здароўя чорны хлеб, кашы з зерня раслін. Некаторыя расліны дапамагаюць пры лячэнні хвароб. Гэта **лекавыя расліны**.

Для многіх жывёл расліны з'яўляюцца асноўным кормам. З раслін чалавек атрымлівае будаўнічыя матэрыялы, тканіну. З драўніны будуюць хаты, робяць мэблю і іншыя патрэбныя людзям прадметы.

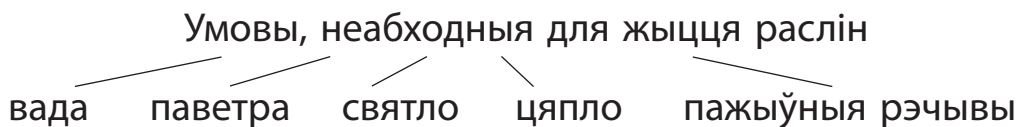
Некаторым раслінам пагражае **небяспека** назаўжды знікнуць. Людзі не заўсёды разумеюць гэта. Часам расліны знішчаюць толькі таму, што яны вельмі прыгожыя альбо, наадварот, камусьці не падабаюцца.

Расліны ў прыродзе неабходна ахоўваць ад пашкоджання, вытоптвання, высякання, пажараў. Не трэба рваць у прыродзе кветкі для букетаў: яны хутка завянуць. Нельга ламаць галіны дрэў і кустоў.

1. Чаму расліны адносяць да жывых арганізмаў?

2. Што патрэбна раслінам для жыцця? Адкажыце з дапамогай малюнка на с. 10 і схемы.

3. Што адбываецца з раслінай, калі няма хоць бы адной з неабходных умоў?

4. Знайдзіце ў тэксце сказы пра тое, як харчуецца расліна. Прачытайце. Перакажыце, як запамнілі.

5. Раскажыце, для чаго чалавеку патрэбны расліны. Адкажыце з дапамогай малюнка на с. 13.

Пажыўныя рэчывы, раслінная ёжа, вітаміны.

1. Разгледзьце насенне розных раслін. Параўнайце яго па форме (па памерах, афарбоўцы).

2. Абмяркуйце, якія расліны чалавек спажывае. Чаму неабходна ахоўваць расліны ў прыродзе?

3. Паглядзіце навокал. Ці няма побач з вамі раслін, якія чакаюць ад вас дапамогі? Дапамагайце раслінам расці. Прымайце ўдзел у пасадках кветак, кустоў, дрэў. Беражыце пасадкі раслін.

1. Разам з дарослымі паназірайце за ростам і развіццём раслін з насення. Для гэтага вазьміце два сподкі. На адзін сподак пакладзіце насенне

гароху або фасолі. На другі — насенне гэтых раслін на вільготнай сурвэтцы. Сачыце, каб сурвэтка заўсёды была вільготная.

Назірайце, што будзе адбывацца з насеннем. На якім сподку насенне прарастае? Чаму? Пасадзіце *прарослае насенне* ў вазон з глебай. Пастаўце яго на падаконнік. Палівайце глебу. Назірайце за ростам раслін.

2. Прыміце ўдзел у пасадцы раслін. Дапамагайце ім расці. Хай расліны радуюць вас сваім зялёным лісцем, кветкамі, а то і пладамі. Палівайце расліны. Рыхліце вакол іх глебу. Калі гэта дрэва, падвяжыце яго да калка. Калі гэта куст, агарадзіце яго.

9. Пакаёвыя расліны, іх догляд

Назавіце расліны, якія ёсць у вас дома (у класе, жывым кутку школы). Раскажыце, як вы даглядаеце іх.

Людзі ўпрыгожваюць жывымі раслінамі памяшканні, у якіх жывуць (вучацца, працуюць). Вырошчваюць фіялку, бальзаміну, герань (пеларгонію), кактус, бягонію. Гэтыя расліны завезены да нас з цёплых краін. У сябе на радзіме яны растуць у прыродзе: у лясах, на лугах, балотах. У нас гэтыя расліны называюць *пакаёвымі* або *вазонамі*.

Герань

Кактус

Фіялка

Хатнія расліны вырошчваюць дзеля прыгожага лісця, кветак. Яны прыгожыя ў любы час года. Асабліва радуюць яны нас зімой, калі ў прыродзе расліны спяць. Пакаёвыя расліны круглы год застаюцца зялёнымі. Яны ствараюць **утульнасць**, добры настрой, даюць чалавеку радасць.

Вазоны з раслінамі размяшчаюць на паліцах, падаконніках. Іх ставяць на спецыяльныя падстаўкі. Каб пакаёвыя расліны добра раслі і былі заўсёды прыгожыя, належыць правільна іх даглядаць. Большасць з іх трэба ставіць бліжэй да святла. Расліны жывыя, таму ім для жыцця неабходна вада. Іх трэба паліваць. Важна ведаць, як часта паліваць кожную з раслін (кожны дзень, праз дзень, 1—2 разы на тыдзень).

У пакаёвых раслін трэба выдаляць пыл з лісця. Для гэтага іх выціраюць вільготнай анучкай або **апыркваюць** вадой. Каб да карэння паступала паветра, глебу ў вазонах належыць **рыхліць** заостранай палачкай. Каб не пашкодзіць карані расліны, рыхліць трэба неглыбока, павялічваючы глыбіню па меры аддалення ад сцябла. Звялыя кветкі, пажаўцелыя лісты, засохлыя сцёблы неабходна асцярожна выдаляць нажніцамі.

Для паліву патрэбна вада пакаёвай тэмпературы. Паліваць трэба акуратна, асцярожна. Вадзі належыць ліць збоку, па краі вазона або ў **паддон**. **Струмень** вады не павінен быць моцным. Вада не павінна трапляць на лісце раслін, размываць глебу ў вазоне.

Даглядаем пакаёвыя расліны

1. Разгледзім пакаёвыя расліны. Даведаемся іх назвы. Звернем увагу на іх лісты, сцёблы, кветкі (калі ёсць).

2. Вызначым, якая пакаёвая расліна мае патрэбу ў дапамозе. Прымем удзел у працы па доглядзе пакаёвых раслін.

1. Разгледзьце малюнак на с. 36. Назавіце расліны. Чаму іх называюць пакаёвымі?

2. Для чаго людзі вырошчваюць пакаёвыя расліны?

3. Апішыце сваімі словамі адну з пакаёвых раслін (на выбар). Якое сцябло (высокае, нізкае)? Якія лісты (паводле колеру, формы, памеру)? Якія кветкі (паводле колеру, формы, памеру)?

4. Раскажыце, як даглядаць пакаёвыя расліны.

Утульнасць, рыхліць, паддón, струмень.

Параўнайце дзве пакаёвыя расліны (на выбар).

На якія два галоўныя пытанні мы павінны адказаць пры параўнанні? (Чым падобныя? Чым адрозніваюцца?)

На наступны ўрок падрыхтуйце (з удзелам дарослых) акуратна вынутае з каранем з зямлі пустазелле. У яго павінны быць добра распазнавальныя ўсе часткі.

10. Будова раслін

Разгледзьце малюнкi. Назавіце, што намалявана на кожным. Назавіце агульным словам усё, што вы бачыце на малюнках. Дапоўніце групу раслін сваімі прыкладамі.

У прыродзе растуць розныя расліны. Многія з іх маюць *падобную* знешнюю будову.

Вывучаем будову раслін

1. Возьмем у рукі расліну, якую вы падрыхтавалі да ўрока. Разгледзім яе. З якіх частак яна складаецца?

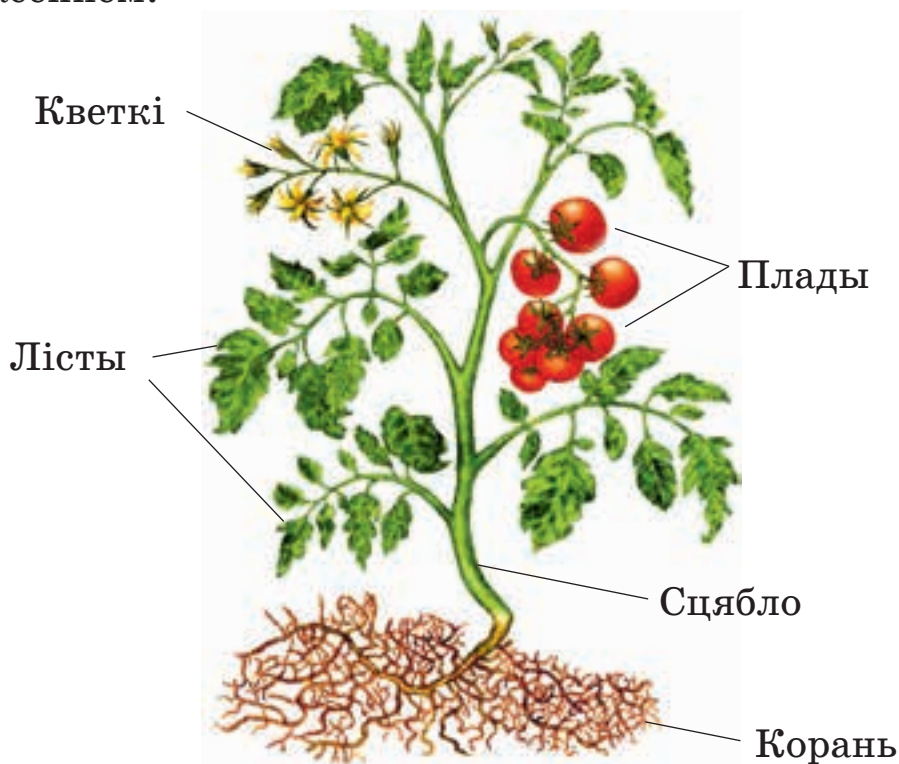
2. Пакажам у расліны карань. Дзе расце карань? Пакажам сцябло. Якое сцябло па даўжыні (па таўшчыні, колеры, цвёрдасці)? Пакажам лісты. Вызначым колер (форму) ліста. Якія краі ў ліста?

3. Пакажам кветку. Апішам яе сваімі словамі. Знойдзем у расліны плады з насеннем. Для чаго расліне насенне?

4. Зробім вывад. Прадоўжым сказ:

Расліна складаецца з караня, ...

Корань, сцябло, ліст, кветка, плады з насеннем — гэта часткі расліны. У зямлі ў расліны расце корань. Над зямлёй — сцябло, лісты, кветкі, плады з насеннем.

Сярод раслін вылучаюць *дрэвы, кусты, травяністыя расліны (травы)*. У дрэў ад кораня адыходзіць адно сцябло. Яго называюць **ствалом**. Ствол у дрэў тоўсты, цвёрды. Ён пакрыты моцнай **карой**. Бяроза, дуб, елка — гэта дрэвы.

У кустоў не адзін, а некалькі цвёрдых ствалоў. Ствалы кустоў больш тонкія, але таксама пакрыты карой. Бэз, шыршына, парэчкі — гэта кусты.

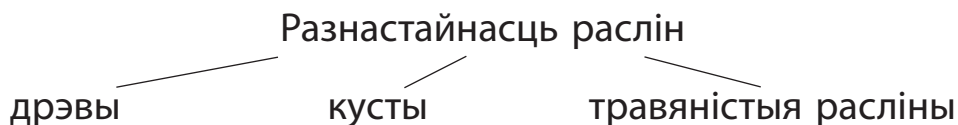
У травяністых раслін сцёблы мяккія, сакавітыя, зялёныя. Яны лёгка ламаюцца. Кары на сцёблах няма. Рамонак, дзьмухавец — гэта травяністыя расліны.

Дрэвы, кусты, травы — гэта жывая прырода. Не варта пашкодзваць часткі раслін: зрываць лісты, ламаць галіны, рэзаць кару. Пры пашкоджанні расліна хварэе і можа загінуць. Захапляцца раслінамі лепш там, дзе яны растуць.

1. Прачытайце схему. Прывядзіце прыклады дрэў (кустоў, траў).

2. Якая прыкмета галоўная для дрэва? Куста? Травяністай расліны?

3. Прачытайце назвы раслін. На якія тры групы можна раздзяліць расліны?

Бяроза, рамонак, дуб, бэз, парэчкі, дзьмухавец.

4. Раскажыце пра знешнюю будову раслін. Адкажыце з дапамогай малюнка.

5. Знайдзіце і пакажыце часткі на жывых раслінах у прыродзе.

Часткі раслін, ствол, кары.

1. Параўнайце знешнюю будову дрэва і куста (куста і травяністай расліны). На якія пытанні мы павінны адказаць пры параўнанні? Чым падобныя дрэва і куст? Якія часткі ёсць у дрэва (у куста)? Якога колеру лісце? Чым адрозніваецца дрэва ад куста? Колькі ствалоў бывае ў дрэва (у куста)? Чым адрозніваецца ствол дрэва ад ствалоў куста?

2. Арганізуйце з аднакласнікамі гульню «Дрэва, куст або трава». Падбягаючы да раслін, што растуць паблізу, вызначце: гэта дрэва, куст або трава. Патлумачце, чаму так думаеце.

1. Паназірайце, якія расліны растуць у прыродзе. Разгледзьце любую расліну. Пакажыце і назавіце яе часткі.

2. Патрэніруйцеся вызначаць у прыродзе дрэвы, кусты, травы. Для гэтага падыдзіце да любой расліны. Разгледзьце яе сцябло (сцёблы). Вызначце, ці ёсць на ім кара. Калі ў расліны ад зямлі адыходзіць адно цвёрдае сцябло і яно пакрыта карой, то гэта — дрэва. Пакажыце дрэва. Памацайце яго ствол. Абхапіце яго рукамі. Які ствол?

Калі ў расліны ад зямлі адрастае некалькі цвёрдых ствалоў і яны пакрыты карой, то гэта куст. Пакажыце куст. Падлічыце, колькі ствалоў адыходзіць ад зямлі. Пакажыце кару на яго ствалах.

Знайдыце і пакажыце расліну з зялёнымі мяккімі сцёблам без кары. Гэта травяністая расліна.

Дзеці гулялі ў двары ў хованкі. Міша схаваўся за невялікай бярозай. «Я цябе бачу. Ты пад кустом сядзіш», — сказала Даша. «Ні пад якім кустом я не сяджу», — адказаў Міша. Хто мае рацыю?

11. Расліны агарода

Разгледзьце малюнак. Якія расліны вырошчваюць на агародзе? Для чаго іх вырошчваюць? Назавіце агародніну, якую вы спажываеце.

На агародзе вырошчваюць цыбулю, моркву, капусту, памідоры, агуркі, буракі. Людзі спажываюць розныя часткі раслін агарода. У агуркоў і памідораў ядомыя плады. У капусты і салаты — лісты. У морквы і буракоў — карані.

Ядомыя часткі раслін агарода называюць **агароднінай**. Расліны, на якіх расце агародніна, называюць **агародніннымі**. Агародніна вельмі карысная. У ёй шмат вітамінаў. Яны неабходны чалавеку для здароўя. Агародніну можна есці свежай і прыгатаванай. Са свежай агародніны круглы год можна гатаваць смачныя стравы.

Агародніну смажаць, вараць, замарожваюць, кансервуюць, запякаюць. Летам і восенню з агародніны робяць **загатоўкі** на зіму.

Працы ў агародзе заўсёды шмат. Вясной людзі капаюць грады, сеюць насенне, высаджаюць **расаду**. Летам яны клапацяцца аб раслінах: паліваюць і падкормліваюць іх, рыхляць глебу, **праполваюць** (выдаляюць пустазелле). Восенню людзі збіраюць ураджай, прыбіраюць рэшткі раслін, перакопваюць грады.

Перад спажываннем свежую агародніну трэба абавязкова вымыць. Глеба бывае **забруджаная** ўзбуджальнікамі хвароб. З глебы яны трапляюць на расліны. Разам з нямытымі часткамі раслін — у арганізм чалавека. Чалавек можа захварэць.

1. Дзе расце агародніна? Для чаго яе вырошчваюць?
2. Ці дапамагалі вы вырошчваць агародніну? Што вы рабілі?
3. Якую агародніну вы елі? Адкажыце з дапамогай малюнка на с. 43.
4. Апішыце сваімі словамі якую-небудзь агародніну (на выбар). Адкажыце з дапамогай плана.

Як называецца? Якая па колеры? Якой формы? Якой велічыні? Якая па паху? Якая на смак? Што звонку? Што ўсярэдзіне?

5. Што неабходна зрабіць, перш чым есці агародніну? Чаму?

6. Якую працу выконваюць людзі ў агародзе? У якой працы вы ўдзельнічаеце?

Агародніна, загатёўка, расада, прапёлваць.

1. Адгадайце загадку. Пакажыце на малюнку на с. 43 адгадку. Патлумачце, як здагадаліся.

Выраслі на градцы зялёныя братцы. Доўгія, шурпатыя, вітамінамі багатыя.

2. Параўнайце два плады рознай агародніны (на выбар). На якія два галоўныя пытанні мы павінны адказаць пры параўнанні?

1. Прыміце ўдзел ва ўборцы ўраджаю агародніны. Разам з дарослымі падрыхтуйце кошыкі, вёдры для агародніны. Збярыце ўраджай у ёмкасці. Аднясіце ёмкасці з агароднінай у пазначанае месца. Прывядзіце ў парадак адзенне. Вымойце рукі.

2. Падрыхтуйце агародніну да спажывання. Вымойце агародніну чыстай (лепш праточнай) вадой. Пакладзіце вымытую агародніну ў *друшляк*. Спаласніце яе гатаванай вадой. Пакладзіце яе ў чыстую талерку або ў вазу.

3. Разам з дарослымі прыгатуйце са свежай агародніны салату. Для гэтага вымытыя агуркі і (або) памідоры акуратна нарэжце. Складзіце

ў глыбокую талерку. Дадайце смятану або алей. Можна крыху пасаліць. Размяшайце. Пакаштуйце салату. Ацаніце, што ў вас атрымалася. Пачастуйце салатай членаў сваёй сям’і.

12. Расліны саду

Разгледзьце малюнкi. Назавіце расліны, якія вырошчваюць у садзе. Для чаго іх вырошчваюць? Назавіце садавіну, якую вы ўжываеце ў ежу.

У садах людзі вырошчваюць дрэвы: яблыні, вішні, грушы, слівы. Іх смачныя плады называюць **садавіной** або **фруктамі**. Садовыя дрэвы называюць **фруктовымі**. Свежую садавіну карысна есці ўвесь год. У ёй шмат вітамінаў. Некаторыя фрукты да

нас прывозяць з іншых краін. Гэта апельсіны, мандарыны, бананы, ківі.

Вырошчваюць у садах маліны, парэчкі, агрэст. Гэта — **ягадныя кусты**. На іх выпяваюць салодкія і сакавітыя ягады. Яны таксама карысныя для здароўя.

Сады ўпрыгожваюць навакольную прыроду. Яны радуюць нас вясной у час цвіцення. Квітнеючыя фруктовыя дрэвы вельмі прыгожыя. Цудоўныя яны летам і восенню, калі галіны ўпрыгожаны пладамі. Клапаціцца аб раслінах саду неабходна ўвесь год.

Перад тым як з'есці свежую садавіну і ягады, іх неабходна мыць. На іх могуць быць узбуджальнікі хвароб. Асабліва небяспечныя садавіна, ягады з плямамі **гнілі**. Таму садавіну, ягады перабіраюць: адбіраюць здаровыя, выкідаюць гнілыя.

1. Якія расліны вырошчваюць у садах? Адкажыце з дапамогай малюнка.
2. Для чаго людзі садзяць сады?
3. Апішыце сваімі словамі якую-небудзь садавіну (на выбар). Адкажыце з дапамогай плана на с. 44.
4. Што трэба рабіць, перш чым есці свежыя садавіну і ягады? Чаму?
5. Якую працу выконваюць у садзе? У якой працы вы ўдзельнічалі?

Садавіна́, фрукт, ягадны куст, гніль.

1. Абмяркуйце, на якія дзве групы можна падзяліць тое, што намалювана на малюнках, якія прапануе настаўнік. Што адносіцца да агародніны, а што — да садавіны? Пазначце гэта з дапамогай каляровых квадрацікаў. Дапоўніце групы сваімі прыкладамі.

2. Параўнайце знешнюю будову дзвюх раслін саду, напрыклад яблыні і парэчак. На якія пытанні мы павінны адказаць пры параўнанні? Чым падобныя яблыня і парэчкі? Якія часткі ёсць у яблыні (у парэчак)? Якога колеру лісты? Чым адрозніваецца яблыня ад парэчак? Колькі ствалоў бывае ў яблыні (у парэчак)? Чым адрозніваецца ствол яблыні ад ствалоў парэчак?

1. Дапамажыце дарослым сабраць ураджай садавіны. Для гэтага разам з дарослымі падрыхтуйце скрыні, кашы для збору ўраджаю. Акуратна здымайце з галін плады. Кладзіце іх у скрыні, кашы. Аднясіце ёмкасці з садавіной у пазначанае месца. Прывядзіце ў парадак адзенне. Вымойце рукі.

2. Прыміце ўдзел у сезонным доглядзе раслін саду. Для гэтага разам з дарослымі агледзьце сад. Вызначце, што неабходна зрабіць. Прыбярыце з саду апалае лісце. Падрыхліце глебу вакол плодowych дрэў, ягадных кустоў.

3. Падрыхтуйце свежую садавіну (ягады) да ўжывання ў ежу. Для гэтага перабярыце плады. Выдаліце падгнілыя, хворыя. Старанна вымойце кожны плод. (Ягады можна мыць у глыбокай місцы ці друшляку пад струменем праточнай вады.) Спаласніце плады гатаванай вадой. Раскладзіце іх у талеркі або вазы для садавіны і ягад. Пачастуйце садавіной (ягадамі) членаў сваёй сям’і.

13. Расліны лесу. Ліставыя дрэвы

Разгледзьце малюнак. Па якой прыкмеце мы пазнаём лес? Назавіце расліны лесу. Якія жывёлы яго насяляюць? Якія правілы паводзін у лесе вы ведаеце?

Лес — гэта вялікая *тэрыторыя*, занятая дрэвамі. Але дрэвы — гэта самы высокі «паверх» лесу. Пад імі ў лесе растуць кусты, травы, папаратнікі, грыбы.

Лес — гэта прыродны дом для многіх жывёл. Тут шмат звяроў, птушак, насякомых, мышэй, яшчарак, змей. Жывуць яны ў траве пад дрэвамі і кустамі. Жывуць пад каранямі дрэў (у **норах**) і на дрэвах (у гнёздах, **дуплах**). У старых, спаракхнелых пнях пасяляюцца розныя жукі, павукі, чарвякі. Тут заўсёды можна ўбачыць і пачуць шмат цікавага.

Хадзіць па лесе трэба няспешна. Нельга шумець, крычаць, бегаць. З усіх бакоў у лесе за чалавекам сочаць **насячарожаныя** вочы яго жыхароў. Сябра ці непрыяцель прыйшоў у лес?

У лесе чыстае паветра. Тут прыемна пахне травамі, лісцем дрэў, грыбамі. Лес дае **драўніну**. Гэта добры будаўнічы матэрыял. З яго робяць мэблю, паперу, цацкі, музычныя інструменты. Дровы з'яўляюцца **палівам**. Лес — прыроднае багацце.

У лясках растуць **ліставыя** і **хвойныя** дрэвы. Бяроза, асіна, клён, дуб — ліставыя дрэвы. Іх галіны пакрыты зялёнымі лістамі. Галоўнай прыкметай ліставых дрэў з'яўляецца тое, што іх тонкія лісты падобныя на **пласцінкі** (палоскі, далонькі, аркушы паперы з няроўнымі краямі). Восенню ў ліставых дрэў адбываецца **лістапад**. Лісце змяняе сваю

афарбоўку і ападае. На галінах застаюцца пупышкі. Вясной з пупышак вырастуць новыя лісты.

Нара́, дупло́, насцяро́жаны, драўні́на, па́ліва, лі́ставы́, хво́йны, лі́стапа́д, пупы́шка.

Пазнаёмцеся з некаторымі *ліставымі дрэвамі* (можна на выбар). Пасля гэтага адкажыце на пытанні і выканайце заданні. Карыстайцеся малюнкамі.

Бяроза

Адгадайце загадку. Растлумачце, як здагадаліся. Стаяць слупы бялёныя, на іх шапкі зялёныя.

Бяроза — дрэва высокае, стройнае. Ствол у яе белы з чорнымі лапінамі. Бяроза — ліставая расліна.

Бярозавыя лісты невялікія. Па іх краях — дробныя зубчыкі. Восенню лісце бярозы жаўцее і ападае. Бяроза любіць прастору, святло. Расце яна на палянках, узлесках. Лес, у якім растуць амаль адны бярозы, называюць **бярозавым гаем** або **бярэзнікам**. Тут шмат святла. Гэта таму, што ўсе бярозы **беластволыя**. У бярэзніках заўсёды шмат птушак. Пад бярозамі растуць суніцы, грыбы **падбярозавікі** (абабкі).

Бяроза цудоўная ў любую пару года. Пра бярозу прыдуманая многа прыгожых назваў. Яна стройная, кучаравая. Яна не проста бяроза, а бярозка. Людзі любяць гэтае дрэва за яго хараство, **трываласць**. Бяроза не баіцца маразоў, вятроў. Прыгожыя бярозкі людзі высаджаюць у гарадскіх парках, скверах.

Бяро́завы гай, бярэ́знік, беластво́лы, падбяро́завік.

Асі́на

Разгледзьце лісты з розных дрэў. Чым яны падобныя? Чым адрозніваюцца? Дзе чый ліст? Вызначце сярод лістоў ліст асіны. Як вы пазналі?

Асі́на — стройнае дрэва. Ствол у яе пакрыты гладкай зеленавата-шэрай карой. Лісты **акруглыя**, на доўгіх тонкіх **чаранках**. Асіна вядомая тым, што яе лісточкі нават у ціхі, бязветраны дзень дрыжаць, **трымцяць**. Восенню лісце асіны чырванее і ападае. Гэтае дрэва любіць святло. Яно расце там, дзе

ў глебе многа вільгаці. Лес, у якім шмат асін, называюць **асіннікам**. Кару асіны любяць зайцы, мышы. Маладыя галінкі паядаюць ласі. У асінавым лесе растуць грыбы **падасінавікі**.

Акрўглы, чаранок, трымцэць, асіннік, падасінавік.

Дуб

Прачытайце і абмяркуйце сітуацыю. Хто мог пасадзіць дубок на сцежцы? Чаму людзі абміналі яго?

Маленькі дубок рос на лясной сцежцы. Людзі абміналі яго. Яны не хацелі трывожыць дрэўца: хай расце. Хай стане магутным дубам.

Дуб лёгка пазнаць. У яго моцны ствол, тоўстыя галіны. Лісты ў гэтага дрэва буйныя, **жорсткія** навобмацак. Іх краі маюць вялікія выемкі. Восенню лісце дуба робіцца бурым. Яно трымаецца на галінах да самай зімы. Часам і зімой яго можна ўбачыць на дубе.

Плады дуба — **жалуды**. Яны растуць на дрэве да позняй восені. Потым ападаюць на зямлю. У кожным жолудзе знаходзіцца адно буйное семя.

Дуб любіць цяпло, святло. Ён добра расце сярод іншых дрэў. Лес, у якім растуць амаль адны дубы, называюць **дубровай**. Пад дубамі любяць расці грыбы **баравікі**.

Жалудамі кормяцца сойкі, вавёркі, мышы, дзікі. Здраецца, што сойка, вавёрка або мыш цягне жолуд у гняздо і губляе яго. Часам яны хаваюць

жалуды ў мох. Зімой жывёлы не заўсёды знаходзяць прыхаваныя плады. Вясной жалуды прарастаюць. З іх вырастаюць маладыя дубкі.

Жывёлы — гэта **сейбіты** лесу. Яны дапамагаюць раслінам рассяляцца на новыя тэрыторыі. Дуб — **доўгажыхар**. Жыве каля 400—500 гадоў, а часам да 1000 і больш гадоў.

Жólуд, дубрóва, бараві́к, сéйбіт, дòўгажыхáр.

1. Чаму бярозу (асіну, дуб) адносяць да ліставых дрэў?

2. Як распазнаць бярозу (асіну, дуб) у прыродзе?

3. Які лес называецца бярэзнікам (асіннікам, дубровай)?

4. З кім (з чым) у прыродзе сябруе бяроза (асіна, дуб)? Як звязана жыццё дрэва з жывёламі (з грыбамі)?

5. Раскажыце пра бярозу (пра асіну, дуб). Адкажыце з дапамогай адпаведнага малюнка і плана.

З якіх частак складаецца гэта дрэва? Які ў яго ствол? Якія лісты? У якіх умовах любіць расці? За што людзі любяць гэтае дрэва? Як яно выглядае восенню?

Параўнайце два ліставыя дрэвы (на выбар). На якія галоўныя пытанні мы павінны адказаць пры параўнанні? Назавіце, чым падобныя дрэвы. Назавіце, чым яны адрозніваюцца. Карыстайцеся малюнкамі.

Патрэніруйцеся распазнаваць ліставыя дрэвы ў прыродзе. Для гэтага выберыце любое ліставое дрэва. Разгледзьце, як выглядаюць лісты гэтага дрэва. Калі па форме яны нагадваюць тонкія пласцінкі (палоскі, далонькі або няроўныя аркушы паперы), то гэта ліставое дрэва. Запомніце адметныя асаблівасці знешняга выгляду некалькіх ліставых дрэў (на выбар).

Хлопчык зламаў маленькі дубок. Бацька вельмі раззлаваўся. «Я ж толькі галіну адламаў», — апраўдваўся сын. «Не галіну ты адламаў. Загубіў вялікае магутнае дрэва». Хто мае рацыю?

14. Хвойныя дрэвы

Ці ва ўсіх дрэў лісты падобныя на пласцінкі (палоскі, далонькі)? Ці бываюць дрэвы з іншай формай лістоў? Прывядзіце прыклады.

У прыродзе сустракаюцца дрэвы, у якіх лісты падобныя да зялёных іголак. Яны вузкія, дзябёлыя, бліскучыя. Такія лісты-іголкі называюць **хвойй**. Дрэвы з такімі лістамі называюць **хвойнымі**. У хвойных раслін насенне выпявае ў **шышках**. З надыходам восені хваінкі ападаюць не ўсе адразу. Таму гэтыя расліны стаяць увесь год зялёныя.

Да хвойных раслін адносяцца елка, сасна. У некаторых лясах нашай краіны растуць амаль адны

елкі або адны сосны. Лес, у якім шмат елак, называюць **ельнікам**. Лес, у якім шмат соснаў, — **борам**.

Елка — стройнае, высокае дрэва. Галіны ў гэтага дрэва размешчаны на ствале ад самай зямлі. На іх па адной растуць кароткія жорсткія іголки. Яловыя шышкі доўгія, авальныя. У іх выпявае насенне.

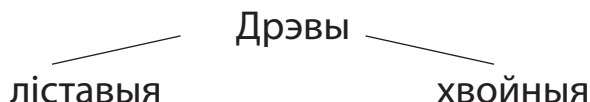
Халоднай зімой у ельніках хаваюцца ад ветру і драпежнікаў зайцы, дзікі. У густых яловых галінах будуець гнёзды вывёркі, крыжадзюбы. Яны кормяцца насеннем елкі.

Сасна — дрэва з высокім стройным ствалом. Галіны на ствале растуць на самым версе. Лісты сасны — іголки. У сасны яны больш доўгія, чым у елкі. Растуць іголки не па адной, а **пáрамі**. Сасновыя

шышкі не вельмі вялікія. У іх выпявае насенне. Імі кормяцца вавёркі, дзятлы, крыжадзюбы, мышы. Сасновы лес светлы і сухі. Тут растуць розныя грыбы.

1. Дапоўніце схему (вусна). Прывядзіце прыклады дрэў з кожнай групы.

2. Якія хвойныя дрэвы вы ведаеце? Чаму іх так называюць? Як адрозніць хвойнае дрэва ад ліставога?

3. Раскажыце пра адно з хвойных дрэў (на выбар). Карыстайцеся малюнкамі на с. 57 і планам на с. 55.

4. Як жыццё жывёл звязана з хвойнымі дрэвамі? Прачытайце пра гэта ў тэксце. Перакажыце сваімі словамі.

Хвоя, хвойны, шышка, ёльнік, бор.

1. Вучыцеся распазнаваць галінкі елкі і сасны з хвойй і шышкамі. Для гэтага разгледзьце галіны хвойных дрэў. Пакажыце яловую галіну. Пакажыце сасновую галіну. Як распазналі?

Разгледзьце іголки. Як растуць іголки на яловай галіне (па адной, па некалькі)? Як растуць іголки на сасновай галіне (па адной, парамі)? Вызначце, у якога дрэва іголки больш доўгія. У якога —

больш кароткія? Параўнайце хваінкі елкі і сасны па жорсткасці-мяккасці. Разгледзьце шышкі хвойных дрэў. Пакажыце яловую шышку. Пакажыце сасновую шышку. Як вы іх распазналі? Вызначце, у якога дрэва шышкі большыя. Параўнайце шышкі елкі і сасны па форме, памеры, колеры.

2. Абмяркуйце, на якія дзве групы можна падзяліць тое, што намалювана на малюнках, якія прапануе настаўнік. Якія расліны адносяцца да ліставых, а якія — да хвойных? Пазначце гэта з дапамогай каляровых квадрацікаў. Дапоўніце групы сваімі прыкладамі. Назавіце ўсё, што намалювана, агульным словам.

Вучыцеся распазнаваць у прыродзе хвойныя дрэвы і іх часткі. Для гэтага выберыце любое дрэва. Разгледзьце, як выглядаюць яго лісты. Калі яны па форме нагадваюць іголки, то гэта дрэва хвойнае. Калі іголки кароткія і растуць па адной, то гэта елка. Калі яны доўгія і растуць парамі, то гэта сасна. Калі шышка невялікая і паўкруглая, то яна сасновая. Калі доўгая і авальная, то яна яловая.

Нямала дрэў у лесе гіне па віне чалавека. Ссячы дрэва лёгка. Вырошчваць яго трэба дзясяткі гадоў. Напрыклад, вясной дзеля некалькіх глыткоў бярозавага соку людзі ранаць бярозы. Пашкоджаныя, яны хварэюць і гінуць. Напярэдадні навагодняга свята людзі высякаюць шмат елак.

Няўжо нельга сустрэць свята без знішчэння елачак?
Як вы думаеце?

15. Лясное кустоўе

Назавіце лясныя дрэвы. Ці ведаеце вы кусты, якія растуць у лесе? Параўнайце знешнюю будову частак дрэва і куста (на выбар). Чым адрозніваецца дрэва ад куста? Колькі ствалоў бывае ў дрэва (куста)? Чым адрозніваецца ствол дарослага дрэва ад ствала дарослага куста?

У лесе растуць не толькі дрэвы, але і кустоўе. Напрыклад, каліна, маліны, арэшнік і інш.

Каліна — невысокі куст. Вясной галіны каліны пакрываюцца прыгожымі шырокімі лістамі. На пачатку лета яна расцвітае. Кветкі белыя, святочныя. Восенню лісце каліны робіцца **барвовым**.

На галінах выпяваюць **гронкі** чырвоных ягад. Яны могуць доўга вісець на кустах. Зімой яны служаць кормам для птушак. Сакавітыя ягады каліны ядомыя. Яны маюць гаркавы смак. Адвар з ягад каліны з мёдам — добры сродак ад кашлю.

Маліны — куст са смачнымі духмянымі ягадамі. У лесе маліны ўтвараюць зарасці — **маліннікі**. Цвіце куст з пачатку лета да восені. Ягады выпяваюць у сярэдзіне лета. Салодкія ягады маліны ядуць у свежым выглядзе. З іх вараць варэнне, іх сушаць. Малінавае варэнне, адвар са сцёблаў, сушаныя ягады малін служаць лекамі ад прастуды.

Сустрадаецца ў лесе куст з ядавітымі ягадамі — **воўчае лыка**. Распознаць гэтую расліну няцяжка. Яе чырвоныя ягады нібы наклеены на галінкі. Ядавітыя ўсе часткі гэтага куста: лісты, сцябло, галінкі, карань. Небяспечным бывае нават дотык да ядавітай расліны.

Арэшнік (ляшчына) — таксама лясны куст. Ад зямлі ў яго адрастаюць некалькі ствалоў. У канцы лета на арэшніку выпяваюць плады — **арэхі**. Яны размешчаны парамі, тройкамі і нават па 4—6 разам. Пад цвёрдай **шкарлупінай** арэхаў знаходзяцца зярняты (насенне). Яны вельмі пажыўныя. Людзі іх выкарыстоўваюць пры вырабе цукерак, тортаў, як дабаўку да салатаў. Арэхамі кормяцца вавёркі, сойкі, мышы. Спелыя арэхі маюць **пабурэлую** шкарлупіну.

Часам людзі зрываюць арэхі раней, чым яны выпяваюць. **Памятайце!** Збіраць няспелыя арэхі — толькі ўраджай губіць. Ад няспелых арэхаў карысці мала. Усярэдзіне ў іх яшчэ няма зярнят. Таму людзі выкідаюць у смецце ўсё, што сабралі. А калі настае час збору арэхаў, збіраць ужо няма чаго.

1. Якое кустоўе расце ў лесе? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 60—62.
2. Якая прыкмета галоўная для кустоў?
3. Як людзі ўжываюць плады лясных кустоў?
4. Як распазнаць у лесе воўчае лыка?
5. Чаму не варта збіраць няспелыя арэхі?

Грónка, маліннік, арэх, шкарлупіна.

Пазнайце ягаду па апісанні. Складзіце апісанне якой-небудзь іншай расліны лесу.

Салодкая духмяная ягада. Расце на высокіх кустах. Выспявае ў сярэдзіне лета. Яе любяць дарослыя і дзеці. Варэнне з гэтай ягады — лекі ад прастуды.

Паспрабуйце распазнаваць у прыродзе і называць лясныя кусты. Прыміце ўдзел у зборы ягад малін і падрыхтоўцы іх да ўжывання ў ежу.

16. Лясныя травы

Ці ведаеце вы травяністыя расліны, якія растуць у лесе? Параўнайце знешнюю будову куста і травяністай расліны (на выбар). Чым адрозніваецца травяністая расліна ад куста? Чым адрозніваецца сцябло травяністай расліны ад сцябла куста?

Летам зямлю ў лесе ўпрыгожвае рознакаляровы дыван траў. Сярод лясных траў шмат незвычайных, цікавых. Яны радуюць нас сваімі прыгожымі лісцем, кветкамі, пладамі.

Як толькі растае снег, у лесе з'яўляюцца першая зялёная трава і першыя вясновыя кветкі — **падснежнікі**. Так і хочацца вясной захапляцца блакітнай і белай пралескамі, медуніцай і інш. **Пралескі** разрастаюцца дываном. Кветкі блакітнай пралескі падобныя на сінія зорчкі.

Высокая сцяблінка белай пралескі (ветраніцы) калыхаецца ад самага малога ветру. **Медуніца** — цікавая кветка. Сцябло ў яе высокае, пакрыта мяккім пушком. На сцябле растуць лісты, красуюцца кветкі. Спачатку пялёсткі ў кветак ружовыя. Праз некалькі дзён яны сінеюць. А яшчэ праз нейкі час робяцца фіялетавымі.

Першыя кветкі вясной — свята для насякомых пасля доўгай зімы. Насякомыя кружаць, гудуць вакол кветак. Садзяцца на іх, каб пакаштаваць салодкага соку.

У канцы вясны ў лесе расцвітаюць **ландышы**. Усе ведаюць іх

духмяныя белыя кветачкі. Яны падобныя да маленькіх званочкаў. Бліжэй да восені на месцы кветак зачырванеюць пацеркі ягад. Але прыгажосць гэтых раслін падманлівая. Ландыш — ядавітая расліна. Яго прыгажосцю можна толькі захапляцца.

Сустрадаюцца ў лесе і іншыя ядавітыя травяністыя расліны. Да іх адносіцца **мудранка**. У яе на сцябле растуць чатыры лісты. У сярэдзіне — адна кветка. Адцвітае кветка — на яе месцы з'яўляецца чорная ягада. Ягада мудранкі ядавітая.

 Многія лясныя травы сталі рэдкімі. Некаторыя «аматары» прыроды цэлымі бярэмямі вязуць лясныя кветкі ў гарадскія кватэры. А потым выкідаюць хутка **завялыя** букеты. Прыгожыя расліны знікаюць, таму што яны прыгожыя.

Памятайце! Кветкі ў прыродзе не для букетаў. Расліны ў букеце жывуць нядоўга. Яны пазбаўлены звыклых умоў. Чалавек павінен берагчы прыроду,

а не разбураць яе. Букеты належыць складаць з кветак, якія вырошчвае чалавек.

Каб не здарылася бяды, трэба ўмець распазнаваць ядавітыя расліны. А лепш не браць у рукі, у рот незнаёмую траву, лісты, галінкі. Яны могуць быць ядавітыя.

1. Якія травяністыя расліны растуць у лесе? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 64, 65. Якая прыкмета галоўная для травяністых раслін?

2. Чаму каля першых вясновых кветак многа насякомых?

3. Чаму не варта рваць для букетаў лясныя расліны?

4. Якія ядавітыя травы растуць у лесе?

5. Чаму нельга браць у рот часткі незнаёмых раслін?

Падснёжнік, падм'яніліва.

17. Лясныя ягады

Вы бывалі ў лесе? Ці даводзілася вам збіраць лясныя ягады? Успомніце свае паводзіны на прыродзе. Якімі сваімі ўчынкамі вы ганарыцеся?

Лясы нашай краіны багатыя на розныя ягады. Іх можна знайсці ў лесе з пачатку лета і да позняй восені.

Суніцы лясныя — невялікая травяністая расліна. Вясной яна зацвітае белымі кветкамі. Летам на адным кусціку гэтай расліны можна ўбачыць белыя кветачкі і чырвоныя ягады. Ягады суніц пачынаюць выспяваць на пачатку лета.

Суніцы — карысная духмяная лясная ягада. Яна расце там, дзе светла: на ўзлесках, палянках. Ягады суніц ядуць у свежым выглядзе. З іх таксама вараць варэнне, кісялі. Ягады можна сушыць, замарожваць. Зімой сухія ягады заварваюць, атрымліваецца **сунічная гарбата**. Размарожаныя ягады суніц таксама вельмі смачныя.

Чарніцы — лясная расліна. Кусцікі чарніц (**чарнічнік**) невысокія. Свежыя ягады чарніц сакавітыя. Пры іх спажыванні вусны, язык, зубы робяцца чорнымі. Таму расліну так і назвалі. У ягадах чарніц утрымліваюцца рэчывы, якія дапамагаюць палепшыць зрок.

У лесе на **высечках** хвойных дрэў растуць **брусніцы**. Лісточкі ў іх дзябёлыя, жорсткія, бліскучыя. Ягады ярка-чырвоныя. Яны растуць купкамі на верхавінах сцёблаў. На некаторых кусціках ягады такія буйныя, што сцяблінкі ляжаць на моху. Выспяваюць ягады брусніц у жніўні. Іх можна ў свежым выглядзе захоўваць для ежы ўсю зіму.

 У лясных ягадах многа вітамінаў і іншых рэчываў, карысных дзецям і дарослым. Лясныя ягады — любімы **ласунак** дзікіх птушак і некаторых звяроў. Напрыклад, ядуць лясныя ягады вавёркі. Любіць ласавацца ягадамі мядзведзь. **Памятайце!** Лясныя **ягаднікі** неабходна берагчы. Кусцікі з ягадамі нельга ламаць, вытоптваць, выдзіраць з зямлі.

- 1. Якія лясныя ягады вы ведаеце? Якія з іх вы збіралі? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 67, 68.
2. Калі людзі збіраюць лясныя ягады?
  3. Для чаго людзям патрэбны лясныя ягады?
  4. Чаму да ягаднікаў трэба беражліва адносіцца?

 Сунічная гарба́та, чарні́чнік, вы́сечка, ласу́нак, ягадні́к.

Пазнайце лясныя ягады па апісаннях. Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 67, 68.

Лясная ягада чырвонага колеру. Салодкая, духмяная, смачная. Расце ля самай зямлі там, дзе светла.

Невялікая ягада цёмна-сіняга, амаль чорнага колеру. Расце ў лесе на невысокіх кусціках. Ягада фарбуе рукі, язык, зубы.

Патрэніруйцеся перабіраць сабраныя ягады, рыхтаваць іх да спажывання. Прыгатуйце гарбату з сушаных ягад.

Дзеці з бацькамі гулялі па лесе. Яны выйшлі на невялікую палянку і вырашылі адпачыць. Падышлі да пянёк і разгубіліся: прысесці не было дзе. Усюды папера, смецце, бляшанкі. Як быць?

18. Грыбы ядомыя і ядавітыя

Разгледзьце малюнкi на с. 70. Назавіце, што намалявана на кожным. Як назваць агульным словам усё, што вы бачыце на малюнках? Дапоўніце групу грыбоў сваімі прыкладамі.

Летам і восенню ў лесе вырастае шмат грыбоў. Асабліва добра растуць яны пасля дажджоў. Над зямлёй у грыба вырастаюць **ножка** і **шапачка**. У глебе разрастаецца **грыбніца**. Грыбы — жывыя арганізмы.

Баравікі

Лісічкі

Апенькі

Падбязавікі

Мухаморы

Бледныя
паганкі

Несапраўд-
ныя лісічкі

Несапраўд-
ныя апенькі

Пасля дажджу летам і восенню ў лес прыходзіць многа **грыбнікоў**. Людзі збіраюць грыбы. Але не кожны грыб можна пакласці ў кошык. Сярод грыбоў сустракаюцца не толькі **ядомыя**, але і **неядомыя**, **ядавітыя**. Калі ядавіты грыб выпадкова патрапіць у ежу, чалавек можа атруціцца і нават памерці.

Баравік, падбязавік, сыраежка, лісічка, апёнак — ядомыя грыбы.

Ядавітыя грыбы — **бледная паганка, мухамор**. Іх можна распазнаць па афарбоўцы шапачкі. У бледнай

паганкі шапачка шэрая ці зеленаватая. Ножка ўнізе патоўшчаная. У верхняй частцы ножкі ёсць **махры**.

Мухаморы — прыгожыя, але смяротна небяспечныя грыбы. У іх чырвоныя або шэрыя шапачкі з белымі **крапінкамі**. Адвар гэтых грыбоў знішчае (морыць) мух. Адсюль і назва — мухамор.

У лесе сустракаюцца **грыбы-двайнікі**. Напрыклад, *несапраўдная апенька*, *несапраўдная лісічка*, *несапраўдны баравік*. Яны ядавітыя. Небяспечна пераблытаць іх з сапраўднымі грыбамі.

Грыбы — упрыгожанне леса. У многіх грыбоў з дрэвамі моцнае сяброўства. Напрыклад, падасінавікі сябруюць з асінамі, падбяррозавікі — з бярозамі. Значыць, паміж дрэвамі і грыбамі існуюць нябачныя сувязі. Навукоўцы вызначылі, што дрэвы без грыбоў горш растуць. Таму не варта ў лесе збіваць грыбы, нават калі яны неядомыя або старыя.

Грыбамі кормяцца лясныя жывёлы: ласі, вавёркі, сарокі, розныя насякомыя. Некаторымі з іх жывёлы лечацца. Напрыклад, ядавітыя для чалавека мухаморы служаць лекамі для ласёў.

Галоўнае правіла грыбнікоў — не браць незнаёмыя грыбы. Збіраць можна толькі тыя ядомыя грыбы, якія добра ведаеце. Дзецям лепш збіраць грыбы разам з дарослымі. Калі шукаеце грыбы, не разрываіце лясны подсціл (мох, апалае лісце). Пад промнямі сонца грыбніца перасыхае і

гіне. Не варта браць старыя ядомыя грыбы. У іх таксама могуць быць ядавітыя рэчывы.

1. Якую будову мае грыб?
2. Прывядзіце прыклады ядомых грыбоў. Карыстайцеся малюнкамі на с. 70.
3. Назавіце ядавітыя грыбы. Карыстайцеся малюнкамі на с. 70.
4. Раскажыце, як пазнаць мухамор (бледную паганку).
5. Чаму не варта знішчаць неядомыя і старыя грыбы?
6. Якія правілы грыбнікоў вы запамнілі?

Нóжка, ша́пачка, грыбні́ца, грыбні́к, махры́, кра́пінка, грыб-двайні́к.

Абмяркуйце, на якія дзве групы можна падзяліць грыбы, намаляваныя на с. 70. Якія з іх адносяцца да ядомых? Якія адносяцца да ядавітых? Пазначце гэта з дапамогай каляровых квадрацікаў. Дапоўніце групы грыбоў сваімі прыкладамі.

Бываючы ў лесе, назірайце, пад якімі дрэвамі якія грыбы растуць. Разам з дарослымі вучыцеся распазнаваць грыбы ў прыродзе. Для гэтага запамінайце асаблівасці іх знешняга выгляду. Патрэніруйцеся перабіраць сабраныя ядомыя грыбы.

Пасля дажджу на палянцы вырас грыб. У яго была доўгая моцная ножка і прыгожая шапачка. Грыб радаваўся сонечнаму святлу і цяплу. Ён спяшаўся расці ўгару. Грыб хацеў, каб яго ўсе бачылі і радаваліся разам з ім.

Побач з чырвоным грыбам вырас прыгожы грыб з зеленаватай шапачкай. Ножка ўнізе была *патоўшчаная*. На ёй меліся махры. Грыб чамусьці хаваўся ў траве, не хацеў нічога бачыць.

Якія грыбы выраслі на палянцы? Ці ўсе знешне прыгожыя грыбы з'яўляюцца ядомымі?

19. Расліны лугу

У прыродзе ёсць нямала месцаў, дзе растуць толькі травяністыя расліны. Ці даводзілася вам бачыць такія месцы? Як іх называюць?

Месцы, дзе растуць пераважна травяністыя расліны, называюць **лугамі**. Яны часта размешчаны па берагах рэк, азёр. Яны ўпрыгожваюць нашу зямлю. Невялікія палянкi, пакрытыя травамі, называюць **лужкамі**. Лугі, лужкі летам падобныя на стракаты дыван. Гэта квітнеюць травяністыя расліны. Усё лета ўпрыгожваюць лугі малінавыя і белыя галоўкі *канюшыны*.

У яе кветках многа салодкага нектару. На іх садзяцца пчолы, чмялі.

Упрыгожанне луга — **званочки**. Яны бываюць з блакітнымі, фіялетавымі кветкамі. На лузе збіраюць **шчаўе**. Яго лісты ўжываюць у ежу. Многа на лузе **казяльца**. Кветкі гэтых раслін яркажоўтыя, бліскучыя. Трэба памятаць, што казялец — ядавітая расліна.

Лугавыя травы — мяккія, сакавітыя. Гэта любімы корм свойскіх жывёл: кароў, коз, коней. Некаторыя лугі летам выкарыстоўваюць як пашу для свойскіх жывёл.

Летам на лугах праводзяць **сенакос**. Машына-касёлка зразае шырокую паласу густой высокай травы. Скосіць — і сама адкіне набок. Скошаную траву высушваюць. Так нарыхтоўваюць **сена** — корм для жывёл зімой.

1. Чым адрозніваецца луг ад лесу?
2. Разгледзьце малюнкi на с. 73, 74. Якія расліны растуць на лузе?
3. Чаму насякомыя садзяцца на лугавыя травы?
4. Для чаго людзям патрэбны лугі? Для чаго косяць травы на лугах?

Луг, лужок, паша, сенакός, сена.

Патрэніруйцеся распазнаваць у прыродзе і называць расліны лугу. Разам з дарослымі прыміце ўдзел у нарыхтоўцы корму для свойскіх жывёл на зіму (па магчымасці).

Дзеці з бацькамі адпачывалі на прыродзе.

— Мама, можна сабраць букет кветак?

— Не варта. Праз гадзіну яны ў букеце звянуць. А ў прыродзе кветкамі можна захапляцца ўсё лета.

— Тата, можна сплесці вянок з кветак?

— Ён звяне яшчэ хутчэй. Адцвітуць кветкі ў прыродзе. Выспее насенне. Разнясе яго вецер на іншыя лугі, у іншыя лясы. З насення новыя маладыя расліны вырастуць. Сарвеш кветкі — не будзе новых раслін. Так зямля можа ў пустэчу ператварыцца.

20. Расліны поля

Разгледзьце малюнак. Што на ім намалявана?

Назавіце агульным словам усё, што вы бачыце на малюнку. Дапоўніце групу вырабаў сваімі прыкладамі. Раскажыце, як трапляе хлеб у магазіны.

Жыта

Пшаніца

Лён

Кукуруза

На палях вырошчваюць *жыта*, *пшаніцу*. З зерня гэтых раслін атрымліваюць муку. А з яе выпякаюць розныя **хлебабулачныя вырабы**. З **жытняй** мукі — чорны хлеб. З **пшанічнай** — батоны, булкі, печыва, торты.

Добра расце ў нашай краіне *бульба*. Яе называюць у нас другім хлебам. Шмат смачных і карысных страў можна прыгатаваць з бульбы. На палях вырошчваюць *кукурузу*, *лён*.

Кукуруза корміць і людзей, і жывёл. Яе зерне ідзе на выраб круп, мукі, **крукмалу**. Кукурузныя палачкі — любімы ласунак дзяцей. **Пачаткі** кукурузы вараць, зерне кансервуюць. Зялёныя кукурузныя сцёблы і лісце ўжываюць як корм для жывёл.

Лён вырошчваюць для атрымання ляняных сцёблаў і насення. Са сцёблаў лёну робяць ніткі. З нітак ткуць тканіны, з тканін шыюць адзенне.

Льняная тканіна трывалая. З насення лёну атрымліваюць ільняны алей.

Цяжка даецца чалавеку ўраджай палявых раслін. Шмат людзей працуюць на палях. Спачатку поле аруць, раўняюць зямлю. Потым насенне сеюць. Усходы людзі даглядаюць. Яны берагуць пасевы ад хвароб і **засухі**. Трэба ў час убраць, а потым захаваць ураджай.

Працаваць на палях дарослым дапамагаюць школьнікі. Яны выконваюць не вельмі цяжкую, але патрэбную працу. Напрыклад, праполваюць пасевы, дапамагаюць убіраць ураджай. **Памятайце!** Да хлеба, іншых прадуктаў харчавання трэба адносіцца беражліва.

1. Якія расліны вырошчваюць на палях?
2. З якіх раслін атрымліваюць белы (чорны) хлеб? Адкажыце з дапамогай малюнкаў.
3. Для чаго вырошчваюць кукурузу? Лён?
4. Якія стравы можна прыгатаваць з бульбы? Якія з іх вы елі?
5. Чаму трэба беражліва адносіцца да хлеба?

Хлебабўлачны вы́раб, жы́тні, пшані́чны, крухма́л, пача́так.

Абмяркуйце, якую працу выконваюць людзі на палях. Карыстайцеся ланцужком слоў.

Араць — сеяць — рыхліць — палоць — падкарміць — убраць.

Патрэніруйцеся распазнаваць у прыродзе і называць расліны поля. Разам з дарослымі прыміце ўдзел у доглядзе раслін поля, уборцы ўраджаю на палях (па магчымасці).

Паўторым галоўнае пра расліны і грыбы

У прыродзе растуць розныя расліны. Гэта дрэвы, кусты, травы. У большасці з іх ёсць карані, сцёблы, лісты, кветкі, плады з насеннем.

Расліны — жывыя арганізмы. Яны растуць, харчуюцца, дыхаюць, даюць насенне, адміраюць. Для жыцця раслінам неабходны святло, вада, паветра, цяпло, пажыўныя рэчывы.

Расліны маюць вялікае значэнне ў прыродзе і для чалавека. Многа радасці дае людзям прыгажосць раслін. Дзе шмат раслін, там чыстае паветра. Для жывёл расліны — гэта і дом, і ежа. У лясах, парках, на лугах жывёлы хаваюцца, выводзяць дзіцянят, клапацяцца пра іх, здабываюць корм.

Чалавек вырошчвае расліны на агародах, у палях, садах. Расліны чалавек спажывае. Яны служаць кормам для свойскіх жывёл. Дрэвы людзям патрэбны як будаўнічы матэрыял. З раслін атрымліваюць ніткі, паперу. У прыродзе расце нямала лекавых раслін. Кожны чалавек абавязаны ахоўваць расліны.

У нашых лясах расце шмат грыбоў. Сярод іх ёсць ядомыя грыбы і неядомыя, ядавітыя. Баравік,

падбярозавік, сыраежка, апенька — ядомыя грыбы. Мухамор, бледная паганка, несапраўдная апенька — ядавітыя грыбы. Збіраць можна толькі тыя ядомыя грыбы, якія добра ведаеце.

Праверым сябе

1. Чаму расліны адносяцца да жывой прыроды?
2. Раскажыце, з якіх частак складаецца расліна.
3. Чаму перад сжываннем агародніну, садавіну, ягады трэба абавязкова мыць?
4. Прывядзіце прыклады дрэў (кустоў, травяністых раслін).
5. Успомніце некалькі ліставых дрэў. Чаму іх так называюць?
6. Назавіце хвойныя дрэвы. Чаму іх так называюць?
7. Як у прыродзе распазнаць бярозу? Елку? Дуб?
8. Які лес называюць асіннікам? Бярэзнікам? Ельнікам?
9. Раскажыце, як даглядаць пакаёвыя расліны.
10. Пазнайце расліну па апісанні.

Расце ў лесе. Мае доўгую сцяблінку, чатыры лісточкі. Пасля цвіцення выпявае чорная ягадка. У ёй утрымліваецца моцны яд.

11. Якія ядомыя (ядавітыя) грыбы вы ведаеце?
12. Вы знайшлі ў лесе незнаёмы грыб. Што зробіце?

ЖЫВЁЛЬНЫ СВЕТ

21. Разнастайнасць жывёл. Звяры

Разгледзьце малюнкi. Назавiце, што намалявана на кожным. Як назваць агульным словам усё, што вы бачыце на малюнках? Каго з гэтых жывёл можна аднесці да звяроў? Дапоўніце групу звяроў сваімі прыкладамі.

Прыроду насяляе шмат розных жывёл. Яны розныя знешнім выглядам, будовай цела. Жывёлам для жыцця патрэбны розныя ўмовы. Адны з іх жывуць на сушы, другія — у вадзе. Многія дзікія жывёлы жывуць у лясах, на балотах, іншыя — на

палях, лугах. Адны живуць на дрэвах, у дуплах і гнёздах, другія — пад карэннем дрэў, у норах.

Жывёлы маюць розныя **покровы** цела. У звяроў — **шэрсць**, у птушак — **пер’е**, у рыб — **луска**. Па-рознаму жывёлы перамяшчаюцца. Адны — поўзаюць, другія — плаваюць. Ёсць жывёлы, якія лятаюць, скачуць, бегаюць. Розныя жывёлы падаюць розныя гукі. Адны — мыкаюць, другія — каркаюць, трэція — гаўкаюць. Гукамі жывёлы папярэджваюць адна адну пра небяспеку, паведамляюць пра знойдзены корм.

Жывёльны свет вельмі разнастайны. Людзі падзяляюць жывёл на групы: **звяры, птушкі, рыбы, насякомыя** і інш.

Адной з галоўных прыкмет звяроў з’яўляецца тое, што цела ў іх пакрыта шэрсцю. Усе звяры кормяць дзіцянят сваім малаком. Заяц, вавёрка, воўк, мыш, слон, лось, кот, сабака — гэта звяры.

Для выжывання кожны звер мае свае асаблівасці. Напрыклад, у зайца доўгія вушы. Яны дапамагаюць яму ўлоўліваць нават ледзь чутныя **шорахі**. Заднія лапы зайца больш доўгія і магутныя за пярэднія. Такія лапы зручныя пры скоках, хуткім бегу. Так заяц ратуецца ад небяспекі.

У вавёркі свае асаблівасці. Пушысты хвост засцерагае яе зімой ад маразоў. Вострыя кіпцюры на лапках дапамагаюць лазіць па дрэвах. Моцныя

вострыя зубы з лёгкасцю разгрызаюць арэхі, жалуды, шышкі.

Ваўкі — **драпежныя** звяры. Яны маюць моцныя лапы з вострымі кіпцюрамі. Ваўкі кормяцца мясам іншых жывёл і нападаюць на іх. Вушы, нос, зубы — добрыя памочнікі ваўкоў. Воўк па паху слядоў знаходзіць здабычу і вострымі зубамі забівае яе. Добры слых дапамагае яму пазбягаць небяспекі.

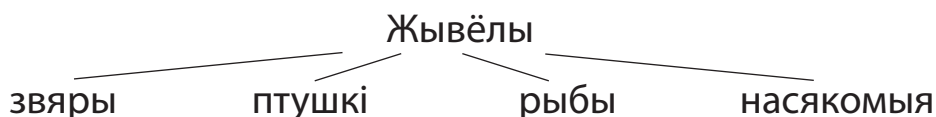

Жывёлы дыхаюць, харчуюцца, перамяшчаюцца, даюць патомства, паміраюць. Жывёлы растуць і развіваюцца. Жывёлы — гэта жывая прырода.

Памятайце! Усе жывёлы маюць патрэбу ў ахове.

1. Якія групы жывёл вы ведаеце? Прывядзіце прыклады жывёл з кожнай групы. Адкажыце з дапамогай схемы і малюнкаў на с. 80.

2. Раскажыце, дзе жывуць жывёлы.

3. Прачытайце. Для якой групы жывёл характэрныя гэтыя прыкметы?

Цела пакрыта шэрсцю. Выкормліваюць дзіцянят сваім малаком.

4. Раскажыце пра вядомага вам звера. Карыстайцеся для гэтага планам.

Назва жывёлы. З якіх частак складаецца цела? Чым пакрыта цела? Дзе жыве жывёла? Чым корміцца? Як перамяшчаецца? Як падае голас? Як называюцца дзіцяняты? Да якой групы жывёл адносіцца (дзікая, свойская, звер, птушка, рыба, насякомае)?

Покрыва, шэрць, пёр'е, луска, шóрах, драпéжны.

1. Абмяркуйце, чаму няправільна казаць: «жывёлы і звяры».

2. Раскажыце, як вы можаце дапамагчы дзікім звярам і птушкам.

3. Уявіце, што да вас у госці прыйшоў які-небудзь звярок. Пазнаёмцеся з ім. Задайце яму пытанні. Апішыце сваімі словамі яго знешні выгляд. Раскажыце, што вы пра яго ведаеце.

У кутку прыроды могуць жыць розныя жывёлы. Напрыклад, *акварыумныя рыбкаі*, птушкі, *чарапахі, хамячкі, марскія свінкі*. За жывёламі кутка прыроды цікава назіраць. Яшчэ цікавей даглядаць іх. Разам з дарослымі дапамагайце жывёлам кутка прыроды расці і развівацца. Стварайце ім умовы, неабходныя для жыцця.

Даведайцесья назвы жывёл. Як жывёлы выглядаюць? Паназірайце, як дарослыя даглядаюць іх. Удзельнічайце ў кармленні жывёл рознымі відамі кармоў. Дапамагайце дарослым прыбіраць клеткі, замяняць ваду ў акварыуме. Мыйце кармушкі, пайлкі, працірайце сценкі акварыума і г. д. **Памятайце!** Жывёл кутка прыроды нельга палохаць. Нельга іх чапаць рукамі. Нельга гучна размаўляць побач з жывёламі.

Жывёлы вельмі розныя. У кагосьці ёсць нос, у кагосьці — дзюба, у кагосьці — ні носа, ні дзюбы. Хтосьці з іх мыкае, хтосьці рыкае, ціўкае або мяўкае. Некаторыя маўчаць.

Хтосьці з жывёл есць малако, хтосьці — траву ці зерне, хтосьці — мяса. Некаторыя рады таму, што дастанецца.

У кагосьці «адзенне» з шэрсці, у кагосьці — з пер'я і пуху, у кагосьці — з лускі. У некаторых ёсць іголки, а хтосьці зусім голы.

Хтосьці жыве ў зямлі, хтосьці — на дрэве, хтосьці — у вадзе. Некаторыя жывуць у прыродзе, а некаторыя — у спецыяльна пабудаваных для іх памяшканнях.

22. Свойскія жывёлы

Якіх свойскіх жывёл вы ведаеце? Чаму іх называюць свойскімі? Для чаго чалавек іх разводзіць? Як людзі клапацяцца пра свойскіх жывёл? Якіх свойскіх жывёл адносяць да звяроў, а якіх — да птушак?

У сваіх гаспадарках людзі трымаюць розных жывёл: катоў, сабак, кароў, коней, коз, авечак, свіней, кур, качак, гусей. Усе ўмовы для іх жыцця стварае чалавек. Абысціся без яго дапамогі жывёлы не могуць. Такіх жывёл называюць *свойскімі*.

Людзі трымаюць свойскіх жывёл у спецыяльных памяшканнях. Яны кормяць і абараняюць жывёл, даглядаюць іх, клапацяцца пра іх патомства. Вялікую ўвагу надаюць здароўю жывёл. Ім робяць *прышчэпкі*, пры неабходнасці лечаць.

Ад свойскіх жывёл людзі атрымліваюць малочныя і мясныя прадукты харчавання, яйкі. Добры догляд жывёлы дазваляе атрымліваць больш прадуктаў харчавання. Некаторых свойскіх жывёл разводзяць для атрымання воўны, пуху, перавозкі грузаў, выканання іншай працы.

Без свойскіх жывёл наша жыццё было б нецікавым. Свойскія жывёлы радуюць людзей.

Сярод свойскіх жывёл ёсць звяры, птушкі. Але не толькі іх разводзіць чалавек у сваёй гаспадарцы. У сажалках разводзяць рыб, напрыклад карпаў. Разводзяць нават насякомых, напрыклад пчол.

Пазнаёмцеся з некаторымі *свойскімі жывёламі* (можна на выбар). Пасля гэтага адкажыце на пытанні і выканайце заданні.

Карова

Пазнайце свойскую жывёлу па апісанні.

Буйная жывёла. Ёсць свежую траву і сена. Дае маляко.

Карова — буйная свойская жывёла. Часткамі яе цела з'яўляюцца галава, шыя, тулава, ногі. У каровы доўгі хвост. Ім карова адганяе *надакучлівых* насякомых. На галаве ёсць вялікія рогі. На высокіх нагах мае цвёрдыя *капыты*. Яны засцерагаюць ногі

каровы ад пашкодванняў. Скура каровы пакрыта гладкай шэрсцю. Штогод у каровы нараджаецца **цяля**. Першым часам яно корміцца малаком маці.

На вёсцы ў сваёй гаспадарцы кожная сям'я можа трымаць карову. На сельскагаспадарчых фермах трымаюць сотні і нават тысячы кароў.

Людзі кормяць кароў, клапацяцца пра іх. Гэтыя жывёлы жывуць у прасторных светлых **кароўніках**. Летам каровы пасвяцца на **пашы**. Там яны кормяцца свежай травой. Кароў пасвяць **пастухі**. Ім дапамагаюць сабакі.

Зімой кароў паяць, кормяць сенам, кармавымі буракамі, бульбай. Іх кормяць таксама асаблівым кормам: **вотруб'ем, сіласам**. У кароўніку павінна быць чыста. Подсціл у кароўніках робяць з **саломы**.

Даглядаць кароў і **цялят** дарослым дапамагаюць дзеці. Пры добрым доглядзе каровы даюць шмат

малака. Яно тлустае, смачнае і карыснае. З яго робяць розныя малочныя прадукты: смятану, тварог, сыр, масла, ёгурт.

Капы́т, каро́ўнік, во́труб'е, сі́лас, сало́ма.

Сві́ння

Адгадайце загадку. Пакажыце на малюнку і назавіце адгадку.

Спераду — пятачок, ззаду — кручок.

Свойская свіння — не вельмі буйная жывёла. Тулава ў свінні тоўстае, ногі кароткія. На нагах ёсць капыты. Галава свінні спераду выцягнутая. У роце — моцныя вострыя зубы. Скура свінні пакрыта рэдкай жорсткай шэрсцю — **шчаці́ннем**.

Доўгі лыч заканчваецца **пятакком**. Свіння рые лычом зямлю. Там шукае і паядае сакавітыя карані, дробных жывёл. У гаспадарцы людзі кормяць свіней варанай бульбай, буракамі. У корм дадаюць вотруб'е, муку, жалуды.

У свінні нараджаюцца **парасяты**. Спачатку яны кормяцца малаком маці. Потым ядуць такі самы корм, як і дарослыя свінні. Свіней трымаюць у спецыяльных памяшканнях — **свінарніках**. Чалавек корміць, поіць гэтых жывёл, кладзе ім подсціл з саломы. Людзі клапацліва даглядаюць парасят. Гадуюць свіней для атрымання смачнага і пажыўнага мяса і сала.

Шчацінне, пятакók, свіна́рнік.

Каза. Авечка

Назавіце невялікіх свойскіх жывёл, у якіх ёсць рогі.

У гаспадарках чалавека жывуць **козы, авечкі**. Гэтыя жывёлы кормяцца травой, лісцем кустоў, дрэў. Вясной, летам і восенню козы і авечкі пасвяцца на пашах. Іх падкормліваюць **бацвіннем** агароднінных раслін. Зімой гэтых жывёл кормяць сенам. У ежу дадаюць моркву, буракі, муку, вотруб'е.

Цела коз, авечак пакрыта густой шэрсцю. Яна засцерагае жывёл ад холаду зімой, ад спёкі летам.

Авечак і коз **стрыгуць**. З авечай шэрсці, або воўны, **прадуць** ніткі. З нітак **ткуць** тканіны, вяжуць цёплыя кофты, шалікі, шапкі, шкарпэткі.

У казы нараджаюцца **казляняты**, у авечкі — **ягняты**. Малыя смокчуць малако маці і хутка растуць. Падраслыя казляняты і ягняты кормяцца травой. Іх разам з дарослымі жывёламі выганяюць на пашу.

Казінае і авечае малако і мяса ўжываюць у ежу. Гэта смачныя і карысныя прадукты. Са скуры робяць абутак, цёплыя шубы, шапкі.

Бацвінне, стрыгчы, прасці, ткаць.

1. Чаму кароў (свіней, коз, авечак) называюць свойскімі жывёламі?

2. Раскажыце, з якіх частак складаецца цела каровы (свінні, казы, авечкі). Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 88, 90.

3. Чым корміцца карова (свіння, каза, авечка)?

4. Для чаго людзі гадуюць кароў (свіней, коз, авечак)?

5. Параўнайце па знешнім выглядзе дзвюх свойскіх жывёл (на выбар). Чым яны падобныя? Чым адрозніваюцца? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 88, 90.

6. Раскажыце пра якую-небудзь свойскую жывёлу. Выкарыстайце для гэтага план.

Назва жывёлы. З якіх частак складаецца цела? Як перамяшчаецца? Як падае голас? Як называюцца дзіцяняты? Дзе жыве? Чым корміцца? Для чаго людзі разводзяць гэтую жывёлу?

Уявіце, што вы хочаце пасябраваць з якой-небудзь свойскай жывёлай. Пазнаёмцеся з ёй. Задайце ёй пытанні. Апішыце сваімі словамі знешні выгляд жывёлы. Раскажыце, што вы пра яе даведаліся.

1. Патрэніруйцеся адрозніваць свойскіх жывёл ад дзікіх. Для гэтага назавіце любую жывёлу. Яе разводзяць людзі? Ці мае гэтая жывёла патрэбу ў асаблівым доглядзе? Ці трэба для яе нарыхтоўваць корм? Ці патрэбна ёй памяшканне для зімоўкі? Калі на пытанні вы адказалі «так», то гэта жывёла свойская. Пастарайцеся яшчэ больш даведацца пра гэтую жывёлу. Паназірайце за ёй, пачытайце пра яе, распытайцеся дарослых.

2. Прыміце ўдзел у доглядзе свойскіх жывёл (па магчымасці). Назірайце, як даглядаюць свойскіх жывёл дарослыя. Удзельнічайце ў кармленні жывёл рознымі відамі корму. Спрабуйце самі класці корм у кармушку, наліваць ваду ў паілку.

Жывёлы харчуюцца розным кормам. Кот больш за ўсё любіць малако. Мышка таксама добра, толькі яе злавіць трэба. Куры дзяўбуць зярняты і хлебныя крошкі. Сабака есць мяса, грызе косткі. Для каровы неабходны трава, сена. Што ядуць іншыя свойскія жывёлы? Чым бы вы накармілі іх?

23. Дзікія жывёлы

Успомніце, якіх дзікіх жывёл вы ведаеце. Чаму іх называюць дзікімі? Прывядзіце прыклады дзікіх звяроў. Назавіце прыкметы звяроў. Прывядзіце прыклады дзікіх птушак. Назавіце прыкметы птушак.

Прыроду насяляе шмат жывёл, якія самі здабываюць сабе ежу, будуюць *жыллё* (гнёзды, дуплы, норы). Яны самі для сябе знаходзяць *прытулак* для начлегу, зімоўкі. Сярод іх ёсць звяры, птушкі, матылі, жукі, змеі, жабы і іншыя жывёлы. Гэтых жывёл называюць *дзікімі*.

Дзікія жывёлы вельмі асцярожныя. Іх нялёгка ўбачыць. Сваё жыллё яны робяць **непрыкметным**. Яны не падпускаюць да сябе людзей: адбягаюць, хаваюцца, адлятаюць, адплываюць. Людзі дапамагаюць дзікім жывёлам. Напрыклад, зімой пакідаюць у лясках сена і іншы корм для дзікіх звяроў, птушак. Вясной, падчас паводкі, ратуюць іх ад гібелі.

Пазнаёмцесь з некаторымі **дзікімі звярамі** (можна на выбар). Пасля гэтага адкажыце на пытанні і выканайце заданні.

Дзікі

Разгледзьце малюнак. Назавіце жывёл. Да якіх свойскіх жывёл яны падобныя? Чым падобныя? Чым адрозніваюцца?

У лясках Беларусі жывуць невялікімі **статкамі дзікі** (**дзікія кабаны**). Удзень яны залазяць у неглыбокія

яміны з лісцем і спяць. Увечары яны блукаюць у пошуку корму па ўзлесках, палях. Ядуць дзікі жалуды, грыбы, мышэй, жаб, сакавітыя карані раслін. Прыходзяць дзікі і на бульбяныя, хлебныя палі. Там яны кормяцца бульбай, зернем, знішчаючы ўраджай і вытоптваючы поле.

З выгляду дзікі **лагодныя**. Але нельга забывацца, што гэта дзікія звяры. На дзікоў палююць ваўкі, рысі. Адчуўшы небяспеку, кабан з пагрозай шчоўкае **ікламі**. Ён можа моцна параніць або нават забіць.

У дзікоў звычайна нараджаецца 4—5 парасят. Яны маленькія, паласатыя. Спачатку парасяты кормяцца малаком маці. Потым, як і дарослыя дзікі, самі шукаюць сабе корм. Часам людзі палююць на дзікоў. Іх мяса ядомое. Свойскія свінні паходзяць ад дзікоў. Свойская свіння больш буйная. У яе нараджаецца да 12 парасят. Мяса свойскай свінні больш смачнае, мяккае.

Стáтак, лагóдны, ікóл.

Лось

Разгледзьце малюнак. Назавіце жывёл. Да якіх свойскіх жывёл яны падобныя? Чым падобныя? Чым адрозніваюцца?

Лось — дзікі звер. Яго называюць лясным волатам. Гэты буйны і магутны звер жыве ў нашых лясах. Цела ласёў пакрыта кароткай жорсткай шэрсцю. Галава ў яго буйная, тулава доўгае, ногі моцныя. На галаве ў лася ёсць шырокія рогі. Ласіхі бязрогія.

На нагах у ласёў капыты з вострымі краямі. Ударамі ног ласі могуць забіць ваўка. Паміж пальцамі на нагах ёсць **перапонка**. Гэта дапамагае ласям перамяшчацца па **гразкім** балоце, глыбокім снезе. Летам ласі кормяцца сакавітай травой, лісцем, маладымі галінамі. Зімой паядаюць галіны, кару дрэў і кустоў. Ласі трымаюцца невялікімі статкамі. Разам ім лягчэй абараняцца ад ваўкоў.

У ласіхі звычайна нараджаецца адзін або два **ласяняці**. **Ласяняты** адразу ўстаюць на свае слабыя тонкія ногі. Яны падобныя да цялят і паўсюль ходзяць за маці. Ласіха корміць малых малаком, засцерагае ад небяспекі.

Перапóнка.

Дзікія жывёлы вучаць сваіх дзіцянят *правілам жыцця*. Ласіха вучыць сваіх малых крочыць асцярожна, ціха пераступаць цераз пні, яміны, абыходзіць зарасці. Яна вучыць іх здабываць корм, скубці траву, зрываць лісты. Чаму вучаць сваіх дзіцянят іншыя жывёлы?

Заяц

Прачытайце размову дзяцей. Хто з іх мае рацыю?

«Заяц шэры. Я яго бачыў», — кажа адзін. «Не шэры, а белы. Я таксама яго бачыў», — спрачаецца другі.

У лясах нашай краіны жыве невялікі звярок — *заяц*. Яго цела пакрыта шэрсцю. Летам шэрсць

шэрая. Восенню яна мяняецца. Шэрсць робіцца больш цёплай, пушыстай, а яе афарбоўка — белай. Белы заяц амаль незаўважны на белым снезе.

У зайца невялікая галава, доўгае тулава, кароткі хвост. Бегае ён вельмі спрытна. Заднія ногі ў гэтай жывёлы даўжэйшыя за пярэднія. Заяц робіць вялікія скокі. Ногі ратуюць яго ад драпежнікаў. А іх няма: ліса, воўк, сава, сабака. Доўгія вушы дапамагаюць **здалёк** пачуць небяспеку.

Летам, восенню для зайцоў усялякай ежы **ўволю**. Яны ядуць сакавітую траву, маладыя галінкі з лісцем. Забягаюць на агароды, палі пагрызці морквы, капусты, гароху. Зімой зайцы грызучь кару дрэў і кустоў, ядуць сухую траву.

Штогод у зайчыхі нараджаецца некалькі **зайчанят**. Маленькія зайчаняты кормяцца малаком маці. Яны хутка растуць і неўзабаве робяцца самастойнымі. Заяц — дзікі звярок.

Уволю.

Ліса

Прачытайце назвы лясных дамкоў. Хто ў іх можа жыць?

Дупло, нара, мурашнік, гняздо, спаракнелы пень.

Ліса — дзікі драпежны звер. У глыбокай цеснай нары ў яе нараджаюцца маленькія **лісяняты**. Яны сляпыя, бяззубыя, **нязграбныя**. Целы лісянят пакрыты шэрсцю. Маці-лісіца корміць малых сваім малаком, грэе сваім целам. Ліса зрэдку адыходзіць ад нары. Збяжыць паесці — і зноў да лісянят.

Вочы ў лісянят раскрываюцца прыкладна праз два тыдні. Потым пачынаюць прарэзвацца зубы. Маці выносіць лісянят з нары. Бярэ зубамі за шкурку і выцягвае на сонечнае святло.

Лісянятам на волі падабаецца. Бегаюць, куляюцца ў траве. Лісіца прыносіць ім паесці: мыш, коніка, жабу. Галодныя лісяняты кідаюцца і хутка ўсё з'ядаюць. Толькі пачуе ліса пагрозу, шоргат — заганняе лісянят у нару.

Падраслых лісянят маці вучыць, як самім лавіць здабычу. Прынясе жывое мышаня і пусціць да іх.

Лісяняты ловяць мышаня, а маці-ліса пільна сочыць за дзіцянятамі. Толькі лісяня **зазяваецца** або выпусціць мышку, ліса яго кусае. Пішчыць лісяня, ды рабіць няма чаго: не трэба зяваць.

На восень лісяняты робяцца самастойнымі. Яны паўсюль бегаюць самі, без маці. Ловяць мышэй, зайцоў, птушак.

Нязграбны, зазявацца.

1. Чаму дзікоў (ласёў, зайцоў, ліс) адносяць да дзікіх звяроў?

2. Якія асаблівасці будовы цела дапамагаюць дзікам (ласям, зайцам, лісам) выжываць у лесе?

3. Чым кормяцца дзікі (ласі, зайцы, лісы) летам і зімой?

4. Параўнайце па знешнім выглядзе двух дзікіх звяроў (на выбар). Чым яны падобныя? Чым адрозніваюцца? Адкажыце з дапамогай адпаведных малюнкаў.

5. Раскажыце пра аднаго з дзікіх звяроў па плане на с. 83.

Выберыце малюнкi жывёл або карткі з іх назвамі (з тых, якія прапануе настаўнік). Падзяліце іх на групы: свойскія, дзікія. Назавіце самыя важныя прыкметы, па якіх вы падзялілі іх на групы.

1. Патрэніруйцеся адрозніваць дзікіх жывёл ад свойскіх. Для гэтага назавіце любую жывёлу. Дзе яна жыве? Ці самастойна знаходзіць у прыродзе корм? Дзе будзе жытло, хаваецца ад небяспекі? Калі на пытанні вы адказалі «так», то гэта жывёла дзікая. Пастарайцеся даведацца пра гэтую жывёлу больш. Для гэтага паназірайце за ёй, пачытайце пра яе, распытайце дарослых.

2. Паназірайце за дзікімі і свойскімі жывёламі (па магчымасці). Патрэніруйцеся адрозніваць звяроў ад птушак і іншых жывёл. Для гэтага назавіце любую жывёлу. Пакажыце яе на малюнку. Разгледзьце знешнюю будову цела. З якіх частак складаецца цела жывёлы? Колькі ў яе ног? Вызначце, чым пакрыта цела жывёлы. Калі яно пакрыта шэрсцю, значыць, гэта звер. Назірайце за звярамі (птушкамі), чытайце пра іх.

24. Птушкі

Разгледзьце малюнкi. Назавіце, хто намалёваны на кожным. Як назваць агульным словам усіх, каго вы бачыце на малюнках? Дапоўніце групу птушак сваімі прыкладамі. Якая прыкмета галоўная для птушак?

Круглы год мы бачым вакол нас розных птушак. У гаспадарцы чалавека живуць свойскія птушкі. У лясках, садах, на палях, у гарадскіх парках і на вуліцах, у вёсках і мястэчках живуць розныя дзікія птушкі. Адною з галоўных прыкмет птушак з'яўляецца тое, што цела ў іх пакрыта *пер'ем* і пухам.

Птушыныя пер'е і пух лёгкія, трывалыя, мяккія, цёплыя. Яны засцерагаюць птушак ад холаду. Людзі гавораць: пасцель у птушкі заўсёды з сабой. Пер'е, пух на брушку — пярына, на спіне — коўдра. З такой пасцеллю можна паўсюль спаць, нават на вадзе. Так робяць гусі, качкі, лебедзі.

Цела птушак складаецца з галавы, шыі, тулава. У іх ёсць крылы, дзве нагі, хвост. Ногі *прызначаны* не толькі для таго, каб хадзіць. Імі птушкі разграбаюць зямлю, плаваюць па вадзе, хапаюць здабычу, абараняюцца. Многія птушкі ўмеюць лятаць.

Птушыны нос называецца **дзюбай**. Ёю птушка дзяўбе, шчыпле, дробіць, капае, пляце, абараняецца, нападае. Ногі і дзюба ў птушак прыладжаны так, каб прасцей было здабываць корм. Напрыклад, у савы дзюба *кручком*. На нагах у яе вострыя кіпцюры. Такой дзюбай і кіпцюрамі сава хапае і трымае здабычу.

Птушкі падаюць голас па-рознаму. Вароны каркаюць. Жураўлі курлычуць. Галубы буркочуць.

Сініцы свісцяць. Вераб'і ціўкаюць. Хтосьці шчабеча, хтосьці стракоча, хтосьці гагоча. Так птушкі перадаюць адна адной розныя *сігналы*.

Птушыны дамок — гэта *гняздо*. У гняздзе птушкі нясуць яйкі і саграваюць іх сваім целам — выседжваюць птушанят. Свае гнёзды птушкі лепяць, плятуць, складваюць. Людзі для птушак робяць дамкі-гняздоўі.

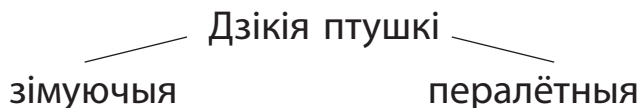
Некаторыя птушкі кормяцца насякомымі і іншымі дробнымі жывёламі (напрыклад, слімакамі, чарвякамі, жабамаі). Зімой яны не знаходзяць корму, таму адлятаюць у вырай. Там яны жывуць усю зіму, а вясной вяртаюцца да сваіх гнёздаў. Такіх птушак называюць *пералётнымі*. Гэта ластаўкі, стрыжы, шпакі, дзікія качкі, буслы і іншыя птушкі.

Увесь год жывуць у нашым краі *вераб'і, вароны, галкі, сініцы, сарокі* і іншыя птушкі. Іх называюць *зімуючымі*. Каб не загінуць ад голаду, яны прылятаюць да жылля чалавека. Людзі дапамагаюць зімуючым птушкам, рыхтуюць для іх корм.

1. Па якіх прыкметах птушкі адрозніваюцца ад іншых жывёл?

2. Прачытайце схему. Прывядзіце прыклады зімуючых (пералётных) птушак.

3. Якіх птушак называюць пералётнымі, а якіх — зімуючымі?

4. Раскажыце пра адну з птушак. Карыстайцеся для гэтага адпаведнымі малюнкамі на с. 101—103 і планам на с. 83.

5. Прачытайце назвы жывёл. Якая жывёла ў кожнай групе лішняя? Растлумачце свой выбар.

Ластаўка, снягір, вавёрка, сава.

Мыш, голуб, ліса, воўк.

Пух, дзюба, пералётныя, зімуючыя.

1. Абмяркуйце, чаму няправільна гаварыць: «жывёлы і птушкі».

2. Раскажыце, як вы можаце дапамагчы дзікім птушкам.

3. Уявіце, што да вас у госці прыляцела птушка. Пазнаёмцеся з ёй. Задайце ёй пытанні. Апішыце сваімі словамі яе знешні выгляд. Раскажыце, што вы пра яе даведаліся.

4. Прачытайце. Абмяркуйце, хто тут звер, а хто — птушка. Пазначце гэта з дапамогай каляровых квадрацікаў. Дапоўніце групы звяроў і птушак сваімі прыкладамі.

Ліса, варона, воўк, дзяцел, карова, верабей, сініца, заяц.

1. Патрэніруйцеся адрозніваць птушак ад іншых жывёл. Для гэтага назавіце любую жывёлу. Пакажыце яе ў прыродзе або на малюнку. Вызначце, чым пакрыта цела жывёлы. Калі яно пакрыта пер'ем, то гэта птушка. Разгледзьце асаблівасці будовы цела. Калі ў жывёлы цела складаецца з галавы, тулава, шыі, крылаў і дзвюх ног, то гэта птушка. Вызначце, ці ёсць дзюба ў жывёлы. Калі дзюба ёсць, то гэта птушка.

2. Паназірайце за птушкамі ў прыродзе. Як яны паводзяць сябе ў рознае надвор'е? Пра свае назіранні раскажыце сябрам, дома, у класе.

3. Прыміце ўдзел у нарыхтоўцы корму для зімуючых птушак. Для гэтага збірайце насенне пустазелля, насенне кавуна і дыні, крошкі хлеба.

25. Свойскія птушкі

Прачытайце загадку. Назавіце птушак, пра якіх у ёй гаворыцца.

У мацеры дванаццаць дзетаў, і ўсе адналеткі.

У гаспадарках людзі разводзяць не толькі звяроў (напрыклад, катоў, сабак, кароў, коз, авечак), але і птушак: *курэй, гусей, качак, індычак*. Іх называюць *свойскімі птушкамі*. З вясны да позняй восені свойскія птушкі ходзяць на адкрытым паветры, пасвяцца на абгароджаных участках.

Куры шчыплюць траву, збіраюць насенне пустазелля. Яны разграбаюць зямлю, шукаюць чарвякоў, насякомых. Гусі, качкі пасвяцца на поплавах каля вадаёмаў. На лапах у іх ёсць *плавальныя перапонкі*. Імі, як вёсламі, гусі і качкі разграбаюць ваду, калі плаваюць. Гэтыя птушкі добра ныраюць, у вадзе знаходзяць корм. Яны ядуць водныя расліны, насякомых, слімакоў. Гэта *вадаплаўныя* птушкі.

Свойскіх птушак кормяць размолатым зернем, вотруб'ем, сечаным бацвіннем агароднінних раслін.

Зімой свойскія птушкі живуць у спецыяльных памяшканнях — **птушніках**. Там заўсёды чыста і цёпла. Акрамя зерня, кармавой мукі птушкам даюць агародніну: моркву, буракі, вараную бульбу. Пітная вада для птушак таксама важная, як і кармленне.

Мяса свойскіх птушак смачнае, пажыўнае. З пер'я, пуху робяць лёгкія падушкі, коўдры. Курыныя яйкі ўжываюць у ежу, яны патрэбны для прыгатавання многіх страў.

З яек выводзяцца дзіцяняты птушак. З курыных яек — **кураняты**, з качыных — **качаняты**, з гусіных — **гусяняты**, з індычных — **індычаты**. Птушанят трымаюць у цёплых памяшканнях. Ім часта даюць корм. Кормяць птушанят тварагом, пшаном, варанымі яйкамі, зелянінай. Калі птушаняты падростаюць, іх выпускаюць на свежае паветра. Першым часам птушаняты бегаюць побач з птушкай-квактухай. На свежым паветры птушаняты хутка падростаюць і робяцца самастойнымі.

1. Якіх птушак разводзяць людзі ў сваіх гаспадарках? Адкажыце з дапамогай малюнкаў.

2. Назавіце часткі цела свойскіх птушак (на выбар). Адкажыце з дапамогай малюнкаў. Чаму курэй (гусей, качак, індыкоў) адносяць да птушак?

3. Для чаго людзі разводзяць свойскіх птушак?

4. Як даглядаць свойскіх птушак?

5. Параўнайце па знешнім выглядзе дзвюх свойскіх птушак (на выбар). Чым яны падобныя? Чым адрозніваюцца? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 106.

6. Раскажыце пра якую-небудзь свойскую птушку па плане на с. 83.

Вадаплаўныя, птушнік, квактўха.

Абмяркуйце, на якія групы можна падзяліць птушак на малюнках, якія прапануе настаўнік. Якія з іх адносяцца да дзікіх птушак, а якія — да свойскіх? Пазначце гэта з дапамогай каляровых квадрацікаў. Дапоўніце групы птушак сваімі прыкладамі.

Разам з дарослымі вучыцеся даглядаць свойскіх птушак (па магчымасці). Для гэтага паназірайце, як даглядаюць свойскіх птушак дарослыя. Удзельнічайце ў кармленні птушак. Які корм патрабуецца птушкам? Пакладзіце корм для птушак у кармушку, наліце ваду ў пайлку.

Ці заўсёды на Зямлі былі свойскія жывёлы? Вядома, не. Шмат гадоў таму не было ў людзей свойскіх жывёл. Яны здабывалі на паляванні

мяса дзікіх жывёл. Часам людзі прыносілі з палявання дзіцянят дзікіх звяроў і птушак. Яны кармілі іх, клапаціліся пра іх. Дзіцяняты падрасталі, прывыкалі да людзей і рабіліся ручнымі. Так у гаспадарцы чалавека сталі жыць розныя жывёлы.

26. Зімуючыя птушкі

Назавіце дзікіх птушак, якіх можна ўбачыць у нашым краі зімой і летам. Як называюць гэтых птушак?

Вы ўжо ведаеце, што *вераб'і, вароны, галкі, дзятлы, сініцы, сарокі* — гэта зімуючыя птушкі. Увесь год яны жывуць у нашым краі. З вясны да позняй восені яны кормяцца насякомымі, чарвякамі, насеннем траў, зернем.

Цяжка птушкам зімой знаходзіць корм. Усё засыпана снегам. Людзі дапамагаюць зімуючым птушкам. У парках, садах, на ўзлесках развешваюць для птушак кармушкі. У іх насыпаюць насенне сланечніка, кавуна, ягады рабіны, каліны. Можна пакласці ў кармушкі крошкі белага хлеба, кавалачкі несалёнага мяса, сала. Добра, калі кармушкі развешваюць кожны год у адным і тым месцы. Птушак трэба ахоўваць і любіць не толькі за тое, што яны знішчаюць насякомых-шкоднікаў.

Птушкі ўпрыгожваюць прыроду, радуюць нас звонкімі галасамі.

Пазнаёмцеся з некаторымі *зімуючымі птушкамі* (можна на выбар). Пасля гэтага адкажыце на пытанні і выканайце заданні.

Дзяцел

Адгадайце загадку. Растлумачце, як вы здагадаліся, пра каго яна.

Рэха нясецца. Лечыць сасну доктар лясны.
Як ён завецца?

Дзяцел жыве ў лясах, вялікіх парках. Летам і зімой чуваць яго стук. У дзятла буйная галава, кароткі хвост. Дзяцел упіраецца хвостом у ствол дрэва. Моцнымі кіпцюрамі птушка чапляецца за кару ствала.

Стукае дзяцел па ствалах хворых дрэў. Дрэвы хварэюць, таму што **жукі-караеды** разбураюць іх ствалы. Пад слоём кары дзяцел шукае **лічынак** караедаў. Моцнай дзюбай дзяцел лёгка разбівае кару хворага дрэва. Доўгім, вострым, ліпкім языком ён дастае з-пад кары жукоў. Так дзяцел ратуе дрэвы ад гібелі. Вылечыць дзяцел адно дрэва — пералятае да другога.

З раніцы да позняга вечара працуе дзяцел. Асабліва шмат ён здабывае лічынак насякомых у той час, калі ў гняздзе з'яўляюцца птушаняты. Гняздо дзяцел робіць ў дупле дрэва. На зіму дзятлы не адлятаюць. Гэта зімующая птушка.

Жук-караёд, лічынка.

Зімой на стук дзятла ў лесе злятаюцца сініцы. Дзяцел разбівае кару, дастае буйных насякомых і іх лічынак. А сініцы хапаюць дробных насякомых, якія разбягаюцца на розныя бакі. Сініцы скачуць, спяшаюцца, баяцца выпусціць корм. Выходзіць, што дзяцел корміць сініц, а яны дапамагаюць дзятлу лячыць дрэва.

Галка

Ці ведаеце вы птушку, якую бачыце на малянку? Чым яна адрозніваецца ад іншых птушак? Што вы ведаеце пра гэтую птушку?

Усе вы бачылі *галку*. У яе пёркі чорныя, толькі шыйка шэрая. Нібыта яна шэрай хусткай павязана. Калі прыслухацца да голасу галкі, то здаецца, што яна называе сябе: гал-ка-гал-ка. Вясной, летам, восенню галкі кормяцца насякомымі і іх лічынками. Корму для іх у прыродзе хапае. Зімой гэтыя птушкі збіраюцца

ў вялікія чароды. Разам з варонамі жывуць у гарадах і вёсках. Ходзяць па дварах, шукаюць корм. Збіраюцца каля балконаў, чакаюць, калі адчыняць фортачку або дзверы. Як толькі надыходзіць вясна, галкі разлітаюцца па лясках, парках. Там яны будуць гнёзды, выводзяць птушанят. Зімой гэтыя птушкі зноў прылітаюць да жылля чалавека.

Паназірайце за птушкамі ў прыродзе. Патрэніруйцеся па знешнім выглядзе адрозніваць галку ад вароны. Гэта зусім няцяжка.

Памятайце! Галка наможа меншая за варону. Яна ўся чорная, толькі шыя шэрая. У вароны наадварот: усё тулава шэрае, чорныя галава, крылы і хвост.

Снягір

Раскажыце пра свае назіранні за птушкамі зімой. Якія з іх прылітаюць на вашу кармушку? Якія птушкі прылітаюць па адной, а якія — чародкай? У які час дня найчасцей прылітаюць птушкі? Чым вы іх корміце?

Снегіры — нашы зімнія госці. Многія птушкі з надыходам халадоў адлітаюць у вырай. А снегіры толькі на зіму прылітаюць да нас. Гэтыя птушкі і называюцца снегірамі, таму што з'яўляюцца ў нас разам са снегам. Для снегіроў наша прырода і ёсць вырай.

Снегіра лёгка распазнаць. Яго яркае **апярэ́нне** кідаецца ў вочы. У яго чырвоныя грудкі, блакітнаватая спінка, чорная шапачка на галаве, чорныя крылы і хвост. Снегіры трымаюцца невялікімі чародкамі. Яны кормяцца насеннем пустазелля, ягадамі рабіны, каліны. Есці цвёрдыя плады і насенне снегірам дапамагае кароткая, але моцная дзюба.

Вясной гэтыя птушкі адлятаюць у больш халодны край. Там яны живуць летам і восенню, будуць гнёзды, выводзяць і выкормліваюць птушанят. А наступнай зімой снегіры зноў прылятаюць да нас. Так **качу́юць** гэтыя прыгожыя птушкі. Снегіры — сапраўднае ўпрыгожванне зімняй прыроды.

Апярэ́нне, качава́ць.

1. Дзе живуць дзятлы (галкі, снегіры)?

2. Чым кормяцца дзятлы (галкі, снегіры)?

3. Якую птушку называюць лясным доктарам? Чаму яе так называюць? Адкажыце з дапамогай малюнка на с. 110.

4. Як адрозніць дзятла (галку, снегіра) ад іншых птушак? Адкажыце з дапамогай адпаведных малюнкаў.

5. Чаму дзятла (галку) адносяць да зімючых птушак?

Дапамажыце птушкам зімой. Для гэтага разам з дарослымі зрабіце кармушкі для зімуючых птушак. Сачыце, каб іх не засыпала снегам. Чысціце кармушкі. Насыпайце корм. **Памятайце!** Ягады рабіны — любімая ежа снегіроў. Сініцы і вераб'і ахвотна дзяўбуць несалёнае сала. Сачыце, каб кармушкі не былі пустыя. Назірайце, якія птушкі прылятаюць на кармушкі.

27. Пералётныя птушкі

Назавіце дзікіх птушак, якія будуць гнёзды і выводзяць птушанят у адным месцы, а зімуюць — у другім. Як называюць такіх птушак? Чаму яны адлятаюць?

Вы ўжо ведаеце, што *ластайкі, стрыжы, шпакі, дзікія качкі, буслы* — гэта пералётныя птушкі. Кормяцца яны насякомымі і іншымі дробнымі жывёламі. З надыходам халадоў корму для іх становіцца ўсё менш. Яны збіраюцца ў чароды і адлятаюць туды, дзе цёпла. У выраі пералётныя птушкі жывуць усю зіму.

Вясной яны вяртаюцца да сваіх гнёздаў. Ляцяць птушкі з далёкіх краін. Ляцяць цераз шырокія моры і азёры, дзе няма куды прысесці, калі стомяцца крылы. Яны жывуць у нас з вясны да восені. Тут яны

ўюць гнёзды, выводзяць птушанят. Птушанят кормяць **вусенямі**, жукамі і іншымі насякомымі.

Усе птушкі ва ўсе сезоны года маюць патрэбу ў нашай дапамозе. Каб прывабіць птушак у сады, паркі, лясы, майструюць і развешваюць маленькія дамкі-гняздоўі: **шпакоўні**, **дуплянкі**. У парках, садах саджаюць кусты. У іх робяць гнёзды многія птушкі. Вясной, летам птушак не трэба падкормліваць. А вось пайлкі для іх падрыхтаваць варта. Посуд з вадой можна паставіць на адкрытым месцы. Мяняць вадку належыць часта.

Віць, гняздóўе, шпакóўня, дупля́нка.

Пазнаёмцеся з некаторымі **пералётнымі птушкамі** (можна на выбар). Пасля гэтага адкажыце на пытанні і выканайце заданні.

Ластаўка

Ці даводзілася вам назіраць, як нізка перад дажджом, навальніцай ластаўкі лятаюць над зямлёй? Чаму так адбываецца?

Ластавак няцяжка распазнаць сярод іншых птушак. Грудзі і брушка ў іх белыя. Крылы доўгія з вострымі канцамі. Хвост мае пасярэдзіне **выемку**,

падобны на вілку. Жывуць ластаўкі побач з жыллём чалавека. Свае гнёзды яны лепяць пад дахамі каменных і драўляных дамоў, вясковых хлявоў, пад мастамі.

Кормам для ластавак з'яўляюцца насякомыя. Летам ластаўкі цэлы дзень спакою не ведаюць. Широка адкрытым ротам яны ловяць лятаючых насякомых: мошак, мух, камароў. Здабычу хапаюць на ляту. У добрае надвор'е насякомыя лятаюць высока. Там жа лятаюць і ластаўкі. Перад дажджом, навальніцай паветра робіцца вільготным. Крылцы ў насякомых становяцца цяжкімі ад вільгаці. Яны лятаюць над самай зямлёй, дзе іх ловяць ластаўкі. За лета сям'я ластавак знішчае вельмі шмат насякомых.

Ваду ластаўкі п'юць таксама на ляту. Нізка пралятаючы над вадой, яны хапаюць яе дзюбай. Ластаўкі ніколі не садзяцца на зямлю. Адпачываюць яны на правадах, галінах дрэў. З надыходам восені насякомыя знікаюць. Корму для ластавак становіцца мала, не хапае. Яны збіраюцца ў вялікія чароды і ў пошуках корму адлятаюць у вырай. Ластаўкі — пералётныя птушкі.

Выёмка, на лятú.

Паназірайце за ластаўкамі ў прыродзе. Як яны ловяць насякомых? Як лепяць гняздо? Як выкормліваюць птушанят?

Буслы

Раскажыце, дзе і калі вы бачылі буслоў. Што вы ведаеце пра гэтую птушку?

Кожны чалавек ведае *белых буслоў*. У гэтых птушак доўгая чырвоная дзюба, вялікія чорныя крылы, доўгія чырванаватыя ногі. Буслы жывуць каля вадаёмаў, на лугах, балотах. Там яны знаходзяць для сябе корм: жаб, мышэй, кратоў, насякомых.

Буслы павольна ходзяць па лузе і ловяць дробных жывёл сваёй доўгай дзюбай. З надыходам халадоў корму становіцца менш. Птушкі адлятаюць туды, дзе цёпла і шмат корму. Вясной яны вяртаюцца да старых гнёздаў у родны край. Бусел — пералётная птушка.

Гняздзяцца буслы парамі на верхавінах дрэў, на слупах, нават на дахах дамоў. Людзі дапамагаюць буслам. Яны ствараюць ім зручныя месцы для гнёздаў. Напрыклад, на высокіх слупах робяць апоры для гнязда. Буслы туды наносяць галінак — і гняздо гатова.

Гняздзіцца.

У нашай краіне сустракаецца **чорны бусел**. Знешне ён падобны на беллага бусла. У яго таксама доўгія ногі, шыя, дзюба. Але афарбоўка апярэння іншая, чорная. Чорны бусел занесены ў Чырвоную кнігу Рэспублікі Беларусь. Гэта рэдкая птушка.

Шпак

Для якіх птушак людзі будуць дамкі? Як называецца дамок для шпака?

Шпака лёгка пазнаць. У яго чорнае пер'е з зялёным адценнем і белымі **кранічкамі**, вострая жоўтая дзюба.

Прылёт шпакоў — адна з галоўных прыкмет вясны. Пасяляюцца яны ў лясах, парках, садах. Людзі развешваюць для іх шпакоўні. Туды птушкіносяць сухія травінкі, пёркі, саломінкі і ўладкоўваюць гнёзды.

Шпакі кормяцца насякомымі, чарвякамі, **смаўжамі**. Больш за сотню разоў прылятаюць яны да шпакоўні, калі кормяць птушанят. Шпакі знішчаюць шмат шкоднікаў агародаў, палёў, садоў і лясцоў.

Восенню насякомых становіцца мала. Шпакі збіраюцца ў чароды і адлятаюць у вырай. Вясной яны вяртаюцца да нас. Шпакі — пералётныя птушкі.

Смоўж.

Абмяркуйце, якія птушкі адносяцца да пералётных, а якія — да зімующых. Дапоўніце групы птушак сваімі прыкладамі.

Разам з дарослымі зрабіце шпакоўню. Павесьце яе на дрэва (прымацуйце вяроўкай або дротам). Паназірайце за шпакамі. **Памытайце!** Нельга рабіць птушыныя дамкі з *фанеры*. У іх птушкам холадна і неспакойна. Фанерны дамок гайдае вецер. Фанера лёгка прапускае гукі, намакае.

1. Назавіце пералётных птушак. Чаму іх так называюць?

2. Чаму пералётныя птушкі адлятаюць на зіму ў вырай?

3. Па якіх прыкметах можна распазнаць ластаўку (бўсла, шпака) у прыродзе? Адкажыце з дапамогай адпаведных малюнкаў.

4. Чым кормяцца ластаўкі? Бўслы? Шпакі?

5. Параўнайце па знешнім выглядзе дзвюх пералётных птушак (на выбар). Чым яны падобныя? Чым адрозніваюцца? Адкажыце з дапамогай адпаведных малюнкаў.

28. Пеўчыя птушкі

Раскажыце, якія гукі прыроды вам даводзілася чуць. Якія з іх вы лічыце самымі вясёлымі і цікавымі? Чаму?

Пасля зімовага **зацішша** ажываюць вясной нашы лясы, гаі, паркі, лугі, вадаёмы. Тут становіцца шумна ад птушыных галасоў. Гагочуць дзікія гусі, крычаць над вадой чайкі. Кракаюць дзікія качкі, курлычуць жураўлі. Лятаючы над дрэвамі, крычаць гракі. Каля шпакоўняў чуваць звонкія песні шпакоў. Яны ўмела **пераймаюць** галасы іншых птушак. Нямала ў прыродзе жыве **пеўчых птушак**. Майстрамі спеваў у лесе лічацца **дразды**. Вясной над палямі адной з першых звініць песня **жаваранка**. У садах, парках, гаях спяваюць **салаўі, івалгі, зяблікі**. Самыя прыгожыя гукі вясны — гэта спевы салаўя.

Зацішша, пераймаць, пеўчая птушка.

Пазнаёмцеся з некаторымі пеўчымі птушкамі (можна на выбар). Пасля гэтага адкажыце на пытанні і выканайце заданні.

Салавей

Пра птушак людзі складаюць вершы, песні, казкі. Якія з іх вы ведаеце?

Салавей — невялікая птушка. Усе яго пёrkі афарбаваны ў буры колер. На брушку пер’е святлейшае, чым на спіncы. Хвост рыжы. Каля вачэй пёrkі цёмныя. Ніякая іншая птушка не спявае лепш за салаўя. Вясной ён пачынае сваю песню з вечара. Часта спявае ўсю ноч **напралёт**. Многія птушкі пераймаюць і спяваюць чужыя песні. У салаўя песня свая, надзвычай прыгожая. Яго называюць лясным музыкам.

Кормяцца салаўі насякомымі, знішчаючы шмат шкоднікаў садоў, палёў, лясоў. На зіму гэтыя птушкі адлятаюць у вырай. Салаўі — пералётныя птушкі. Вясной яны прылятаюць у той час, калі дрэвы і кусты пакрываюцца лісцем. Вярнуўшыся ў родны край, адшукваюць свае старыя гнёзды і пачынаюць спяваць. Гнёзды салаўі ўюць у кустах, невысока ад зямлі. Яны пасяляюцца там, дзе шмат кустоў: на ўзлесках, па берагах рэк.

Напралёт.

Зязюля

Раскажыце, дзе і калі вы чулі зязюлю. Што ведаеце пра гэтую птушку?

Кожны чалавек чуў голас гэтай птушкі: ку-ку, ку-ку. Але мала хто бачыў гэтую птушку. Яна палахлівая, асцярожная і не трапляе на вочы. **Зязюля** крыху большая за голуба. У яе шэрае з **папярочнымі палосамі** апярэнне, доўгі хвост, кароткія ногі.

Не ўсе ведаюць пра зязюлін апетыт. Зязюля — птушка **пражэрлівая**. Яна знішчае шмат насякомых-шкоднікаў. Зязюля паядае такіх вусеняў, якіх не ядуць іншыя птушкі. Гэтыя вусені махнатыя, знешне непрыемныя і нават ядавітыя. Зязюля ратуе лес ад гібелі. Зязюля — пералётная птушка. Яна прылятае да нас у сярэдзіне вясны. Адлятае ў вырай у канцы лета.

Папярочная паласá.

Многія ведаюць, што зязюля падкладвае свае яйкі ў чужыя гнёзды. Гэтая птушка не будзе свайго гнязда і ніколі сама не гадуе сваіх птушанят. Іх разам са сваімі птушанятамі выседжваюць і кормяць іншыя птушкі. Бывае, што больш вялікае зязюляня выкідвае з цеснага гнязда маленькіх птушанят. Дарослыя птушкі кормяць яго, пакуль яно не вырасце і не вылеціць.

1. Прывядзіце прыклады пеўчых птушак. Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 121, 122.
2. Чым кормяцца салаўі? Зязюлі?
3. Па якіх прыкметах можна распазнаць салаўя і зязюлю ў прыродзе?
4. Чаму салаўі і зязюлі адлятаюць восенню ў вырай?
5. Чаму дзікіх птушак трэба ахоўваць ва ўсе поры года? Што вы можаце зрабіць для іх аховы?

29. Драпежныя птушкі

Назавіце драпежных звяроў. Ці ёсць драпежныя птушкі? Разгледзьце на малюнках птушак. Раскажыце, што вы ведаеце пра іх.

Драпежнымі бываюць не толькі звяры, але і птушкі. Увесь год яны палююць на іншых птушак, мышэй, жаб, рыб, зайцоў.

Драпежных птушак можна пазнаць па **круч-каватай** дзюбе, моцных нагах, вострых загнутых кіпцюрах. Да драпежных птушак адносяцца **совы, сокалы, каршун**ы і інш. У іх добры зрок і добры слых. Адны з іх палююць удзень, другія — уночы.

Сава — начная драпежная птушка. Яна жыве ў лясах, старых парках. Гнёзды совы робяць у дуплах дрэў. Удзень гэтыя птушкі хаваюцца, а ўвечары — вылятаюць на паляванне. Асноўная іх ежа — мышы. Апрача іх яны ловяць невялікіх птушак, жаб, буйных насякомых.

Сава выдатна чуе нават слабыя шорахі, піск мышэй, птушак. Ноччу сава добра бачыць. Да здабычы яна падлятае **бяшумна**, хапае яе лапамі з вострымі кіпцюрамі. За адну ноч гэтая птушка ловіць да дзесяці мышэй. Бывае, што здабычу яна складвае ў дуплы дрэў. Зімой яна знаходзіць запасы і з'ядае. Сава — зімуючая птушка.

Каршун — птушка сярэдняй велічыні. Яго цела пакрыта бурым пер'ем з рыжаватым адценнем. Палюе каршун удзень. Яго называюць майстрам **лунаючага палёту**. Лунáе ён у паднябессі, на вялікай вышыні, выглядаючы здабычу. У каршуна **зоркія** вочы. Заўважыўшы здабычу на зямлі, ён **каменем падае** ўніз. У ежы **непераборлівы**. Корміцца мышамі, насякомымі, больш дробнымі птушкамі. Нападае на зайцоў, свойскіх птушак (на маладых курэй, качак, гусей).

Гняздо каршун ладзіць на верхавінах дрэў у лясах, па берагах вадаёмаў. Лятае паўсюль. Восенню каршуны збіраюцца ў чароды і адлятаюць у вырай. Каршун — птушка пералётная.

Усіх птушак трэба ахоўваць. Яны ўпрыгожваюць прыроду, радуюць нас сваімі песнямі, берагуць ураджай. У нашай дапамозе птушкі маюць патрэбу ва ўсе сезоны. Што можна зрабіць для іх вясной? У гэты час птушкі будуць гнёзды, выводзяць птушанят. Нельга непакоіць і трывожыць птушак у гнёздах. Птушкі могуць пакінуць гнёзды, і тады птушаняты загінуць.

1. Дзе жывуць совы? Каршуны?
2. Чаму саву называюць драпежнай птушкай?
3. Раскажыце, як палюе каршун.
4. Што дапамагае драпежным птушкам здабываць корм? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 123.
5. Чаму саву адносяць да зімючых птушак, а каршуна — да пералётных?

Кручкава́ты, бясшúмна, луна́ючы палёт, неперабо́рлівы.

Школьнікі вясной праводзяць свята — **Дзень птушак**. Прыміце ўдзел і вы ў гэтым свяце.

30. Рыбы

Разгледзьце малюнкi. Назавіце, хто намалёваны на кожным. Як назваць агульным словам усіх, каго вы бачыце на малюнках? Дапоўніце групу рыб сваімі прыкладамі. Якая прыкмета галоўная для рыб?

Рыбы — гэта жывёлы, якія жывуць у вадзе. Цела рыб складаецца з галавы, тулава, хваста. Цела пакрыта дробнымі пласцінкамі, якія называюцца **лускай**. Луска засцерагае цела рыбы ад пашкоджанняў. Зверху яна пакрыта **слізю**. Таму рыбы слізкія. Гэта дапамагае ім хутка рухацца ў вадзе. Плаваюць рыбы з дапамогай **плаўнікоў**.

На галаве ў рыб ёсць вочы, рот, **жабры**. Рот у рыб увесь час адкрываецца і закрываецца. Рыбы набіраюць у рот ваду і прапускаюць яе праз жабры. Так яны дыхаюць.

На зіму рыбы адплываюць у глыбокія месцы. Вясной большасць рыб адкладваюць **ікрынкі** ў ваду.

З іх з'яўляюцца **малькі**. Яны кормяцца, растуць і ператвараюцца ў дарослых рыб.

У рэках і азёрах Беларусі водзяцца **карасі, печкуры, плоткі, акуні, шчупакі** і інш. Па спосабе харчавання сустракаюцца драпежныя і недрапежныя рыбы. Драпежныя рыбы — шчупак, акунь. Яны кормяцца больш дробнымі рыбкамі, апалонікамі, жабамі. Недрапежныя рыбы — карась, плотка. Яны кормяцца воднымі раслінамі.

Рыба — каштоўны прадукт харчавання. Жыццё рыб у рэках і азёрах залежыць ад чысціні вады. Таму трэба ахоўваць вадаёмы ад забруджвання. Зімой на рэках і азёрах робяць **палонкі**, каб рыбы не загінулі ад нястачы паветра.

1. Якіх рыб вы ведаеце? Адкажыце з дапамогай малюнкаў.
2. Якія прыкметы галоўныя для рыб?
3. Якую будову мае цела рыбы? Адкажыце з дапамогай малюнкаў.
4. Чаму трэба ахоўваць вадаёмы ад забруджвання?

Слізь, плаўнік, жабры, ікрынка, малёк, палонка.

Уявіце, што да вас у госці прыплыла якая-небудзь рыба. Пазнаёмцеся з ёй. Задайце ёй пытанні. Апішыце сваімі словамі знешні выгляд госці. Раскажыце, што вы пра яе даведаліся.

Развядзенне рыб у акварыумах — цікавы і карысны занятак. Дапамагайце дарослым даглядаць акварыумных рыбак. Даведайцеся назвы рыбак, якія жывуць у акварыуме. Запомніце прыкметы іх знешняга выгляду. Назірайце і запамінайце, як дарослыя даглядаюць рыбак. Прыміце ўдзел у кармленні рыбак. Удзельнічайце ў замене вады ў акварыуме. Працірайце сценкі акварыума.

Шмат гадоў таму ўсе рыбы мелі аднолькавае адзенне. Але аднойчы прыплыў з далёкай ракі драпежны шчупак. Сталі думаць рыбы, як ратавацца ад яго. І вось што прыдумалі. Карась прыбраўся ў *залацістае* адзенне. Лешч надзеў *серабрыстую* накідку. Акунь прышпіліў да цела калючкі.

Кінуўся шчупак за карасём. Яркае сонца асляпіла яму вочы. Кінуўся за акунём, той калючкі свае выпрастаў. Пакалоўся шчупак. Выпусціў акуня. Многа рыб плавае, але не кожную схопіш.

31. Насякомыя

Разгледзьце малюнкi. Назавіце, хто намалёваны на кожным. Як назваць агульным словам усіх, каго вы бачыце на малюнках? Якая прыкмета галоўная для насякомых? Дапоўніце групу насякомых сваімі прыкладамі.

Сярод жывёл апрача звяроў, птушак, рыб ёсць і іншыя жывёлы, напрыклад **насякомыя**. Да іх адносяцца матылі, жукі, мухі, камары, стракозы, мурашкі, конікі. Галоўнымі прыкметамі насякомых з'яўляецца тое, што ў іх 6 ног і іх цела падзелена на тры часткі: *галаву*, *грудзі* і *брушка*.

Насякомых можна знайсці паўсюль: у доме, лесе, полі, агародзе, садзе, на лузе. Яны жывуць у глебе, вадзе. Адны з іх яркія, прыгожыя, другія — **непрыкметныя**.

Перамяшчаюцца насякомыя па-рознаму. Яны скачуць, поўзаюць, лятаюць, плаваюць, бегаюць, пырхаюць. Многія могуць перамяшчацца ўніз галавой.

Кормяцца насякомыя таксама па-рознаму. Многія з іх харчуюцца лісцем раслін. Ёсць насякомыя, якія любяць кветкавы сок (нектар) і кветкавы пылок. Некаторыя насякомыя грызучь *драўніну*.

Ёсць насякомыя-драпежнікі. Яны палююць на іншых насякомых. Напрыклад, божыя кароўкі паядаюць тлей. Стракозы ловяць мух, камароў.

1. Па якіх прыкметах насякомых адрозніваюць ад іншых жывёл?

2. Прывядзіце прыклады насякомых. Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 129.

3. Прачытайце схему. Раскажыце пра разнастайнасць насякомых.

4. Прачытайце ў тэксце пра тое, чым кормяцца насякомыя. Перакажыце сваімі словамі.

5. Прачытайце назвы жывёл. Выключыце лішнія ў кожным радку. Растлумачце свой выбар.

Матыль, акунь, карась, сом.

Муха, камар, карп, пчала.

Насяко́мае, бру́шка, непрыкме́тны, тля.

Уявіце, што да вас прыляцела (прыпаўзла, прыбегла) насякомае. Пазнаёмцеся з ім. Задайце яму пытанні. Раскажыце, што вы пра яго ведаеце.

Паназірайце за насякомымі ў прыродзе. Пра свае назіранні раскажыце ў класе, дома. Пра матыля, напрыклад, раскажыце так:

Які прыгожы матылёк! У яго ёсць галава, грудкі, брушка. У матыля 6 ног, ёсць крылцы. Матыль — гэта насякомае.

32. Чырвоная кніга Рэспублікі Беларусь

Часам мы можам пачуць: гэтая жывёла *карысная*, а гэтая *шкодная*. Ці так гэта на самай справе? Ці ёсць у прыродзе толькі шкодныя або толькі карысныя жывёлы?

Расліны і жывёлы — жывыя арганізмы. Усе яны — частка прыроды. На пустках, узлесках растуць розныя расліны. Іх ніхто не садзіў, іх ніхто не даглядае. Але зялёныя расліны ачышчаюць паветра, упрыгожваюць прыроду. Іх часткамі харчуюцца дзікія жывёлы. Значыць, расліны на пустках таксама не лішнія ў прыродзе. Яны прыносяць шкоду толькі тады, калі растуць на палях, у агародах.

Або хто не ведае камароў? Налятаюць, пішчаць, джаляць. Уявім, што ўсе камары зніклі. Лятаюць ластаўкі ў паветры. Не могуць знайсці сабе корм. А ў гняздзе птушаняты пішчаць, ежу чакаюць. Значыць, камары — не лішнія ў прыродзе.

У прыродзе няма нічога лішняга. Расліны і жывёлы ў прыродзе змагаюцца за **выжыванне**. Многія з іх не могуць жыць адно без аднаго. Паміж імі існуюць нябачныя сувязі. Вось і выходзіць, што ў прыродзе ўсе важныя і ўсе патрэбныя.

У нашай краіне некаторыя віды раслін і жывёл сталі рэдкімі. Яны могуць зусім знікнуць. Каб гэтага не здарылася, дзяржава ўзяла іх пад ахову. Звесткі пра расліны і жывёл, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення, заносзяцца ў **Чырвоную кнігу**. Кожны чалавек ведае, што чырвонае святло светлафора папярэджвае: «Стой! Небяспека!». Чырвоная кніга папярэджвае: «Спыніцеся, людзі! Гэтых раслін і жывёл у прыродзе засталася вельмі мала. Каб яны захаваліся, іх трэба абараніць! Спяшай-

Расліны, занесеныя ў Чырвоную кнігу Рэспублікі Беларусь

Гарлачык
белы

Цыбуля
гусіная

Венерын
чаравічак

Шпажнік

цеся на дапамогу!». Чырвоная кніга складаецца з дзвюх частак. У адну занесены ахоўныя расліны, у другую — ахоўныя жывёлы.

Дапамагаць трэба не толькі тым жывёлам і раслінам, якія занесены ў Чырвоную кнігу. Ахоўваць належыць усе прыродныя аб'екты навокал нас.

Жывёлы, занесеныя ў Чырвоную кнігу Рэспублікі Беларусь

Буры
мядзведзь

Матыль
апалон

Зубр

Рысь

Белая
чапля

Жук-
алень

Чорны
бусел

1. Для чаго створана Чырвоная кніга?
2. Прывядзіце прыклады раслін (жывёл) з Чырвонай кнігі Рэспублікі Беларусь. Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 132, 133.
3. Прачытайце ў тэксце, як звязаны паміж сабой розныя жывыя арганізмы. Перакажыце сваімі словамі.

Выжыванне, пагроза знікнення.

Разгледзьце Чырвоную кнігу Рэспублікі Беларусь. Запомніце, якія расліны і жывёлы занесены ў яе. Абмяркуйце, чым вы можаце дапамагчы гэтым раслінам і жывёлам.

Даведайцеся, якія расліны, якія жывёлы з Чырвонай кнігі Рэспублікі Беларусь жывуць у вашай мясцовасці. Як яны ахоўваюцца? Вучыцеся распазнаваць іх у прыродзе.

Паўторым галоўнае пра жывёл

Вакол нас жыве шмат розных жывёл. Яны розняцца памерамі, знешнім выглядам, будовай цела. Яны па-рознаму перамяшчаюцца, па-рознаму падаюць голас. Некаторыя жывёлы жывуць у прыродзе *незалежна* ад чалавека. Гэта дзікія жывёлы. Іншых жывёл чалавек разводзіць. Ён клапаціцца пра іх: корміць, абараняе, чысціць. Гэта свойскія жывёлы.

Сярод жывёл вылучаюць звяроў, птушак, рыб, насякомых. Цела звяроў складаецца з галавы, шыі, тулава. У іх ёсць чатыры нагі, хвост. Цела звяроў поўнасцю або часткова пакрыта шэрсцю. Сваіх дзіцянят звяры выкормліваюць малаком.

Цела птушак пакрыта пер'ем. Цела складаецца з галавы, шыі, тулава. У птушак ёсць крылы, дзве нагі, хвост, дзюба. Дзюбы бываюць рознай формы і велічыні. У драпежных птушак дзюба асабліва вострая і загнутая. Дзюба дапамагае птушцы здабываць корм. Птушаняты выводзяцца з яек. Птушкі бываюць свойскія і дзікія. Дзікія птушкі бываюць зімуючыя і пералётныя.

Рыбы — таксама жывёлы. Цела рыб пакрыта лускай. Рыбы жывуць у вадзе. Большасць рыб размнажаюцца, адкладаючы ікру.

Побач з намі жывуць матылі, жукі, камары, мухі, стракозы, мурашкі. Гэта насякомыя. Іх цела падзелена на тры часткі: галаву, грудзі і брушка. Ва ўсіх насякомых 6 ног.

Усе жывёлы — жывыя арганізмы. Яны нараджаюцца, дыхаюць, харчуюцца, растуць, прыносяць патомства, паміраюць. Жыццё жывёл і раслін *узаемазвязанае*. Усе жывёлы маюць патрэбу ў беражлівых адносінах і ахове. Для прыроды не існуе толькі карысных або толькі шкодных жывёл. У прыродзе ўсе патрэбныя і ўсе важныя.

Праверым сябе

1. Раскажыце, з якіх частак складаецца цела звяроў (птушак, рыб, насякомых).

2. Прывядзіце прыклады звяроў (птушак, рыб, насякомых).

3. Чаму жывёл адносяць да жывой прыроды?

4. Якіх свойскіх (дзікіх) жывёл вы ведаеце? Чаму іх называюць свойскімі (дзікімі)?

5. Раскажыце пра адну з жывёл (на выбар). Адкажыце з дапамогай плана на с. 83.

6. Прачытайце назвы жывёл. Якія дзве групы жывёл можна вылучыць у кожным радку?

Ліса, кот, воўк, вожык, карова, вавёрка, свіння.

Сініца, мядзведзь, зязюля, ліса, вавёрка, салавей.

Сініца, салавей, шпак, дзяцел, ластаўка, верабей.

7. Прачытайце назвы жывёл і назвы покрываў іх цела. Выберыце, чым пакрыта цела ў кожнай з пералічаных жывёл.

Акунь, ластаўка, ліса.

Шэрсць, пер'е, луска.

8. Выберыце малюнкi жывёл або карткі з іх назвамі (па выбары настаўніка). Падзяліце іх на групы: звяры, птушкі, рыбы, насякомыя. Назавіце самыя важныя прыкметы, па якіх вы аднеслі іх у групу звяроў (птушак, рыб, насякомых).

9. Раскажыце, як людзі даглядаюць свойскіх жывёл.

10. Як людзі дапамагаюць дзікім жывёлам?

11. Для чаго ў нашай краіне створана Чырвоная кніга?

ПОРЫ ГОДА

33. Паслядоўнасць пор года

Якія поры года вы ведаеце? Якая пара года надыходзіць пасля лета? Якая — пасля восені?

Год — гэта вялікі прамежак часу. Ён працягваецца **365** або **366** дзён. Пачынаецца год па календары **1 студзеня**. Гэты дзень мы адзначаем як свята Новы год. Пачынаецца год зімой — у студзені. Завяршаецца таксама зімой — у снежні. За год у прыродзе адбываецца многа змен. Вясной на дрэвах вырасце лісце, а восенню — ападзе. Пэралётныя птушкі вернуцца з цёплых краін і зноў туды адлятуць. Пройдзе шмат дажджоў, снегападаў. Змяняцца чатыры пары года — чатыры **сезоны**: зіма, вясна, лета, восень. За гэты час вы паспееце падрасці, многаму навучыцца, многае даведацца. Паспееце перайсці ў наступны клас.

Навучальны год пачынаецца восенню — **1 верасня**. Ён працягваецца дзевяць месяцаў. На працягу

навучальнага года у вас ёсць нямала выхадных дзён, канікул, дзён адпачынку.

Многія змены ў прыродзе звязаны са зменай сезонаў. Таму іх называюць **сезоннымі зменамі**. Змена пор года залежыць ад Сонца. У розныя поры года яно па-рознаму грэе Зямлю.

Штодзень у зручны для вас час сачыце за прыродай. Назірайце за небам, сонцам, за раслінамі, жывёламі. Як змяняецца іх жыццё ў розныя сезоны? Назірайце за працай людзей у прыродзе. Дапамагайце дарослым. Беражыце прыроду. **Памятайце!** Беражлівыя адносіны да прыроды — **абавязак** кожнага чалавека.

1. Колькі ёсць пор года (сезонаў)? Якія? Назавіце месяцы кожнай пары года.

2. Чаму змены ў прыродзе па порах года называюцца сезоннымі зменамі?

3. Разгледзьце малюнак незвычайнага дрэва. Вызначце па ім поры года. Ці бываюць такія дрэвы ў прыродзе?

Сезон, сезонныя змены.

1. Бываючы на прыродзе, назірайце за небам, сонцам. Калі цяплей: удзень або ўвечары? Раніцай або ўдзень? Чаму? Пра свае назіранні расказвайце бацькам, сябрам. Пытайцеся, калі вам нешта незразумела.

2. Пакладзіце два каменьчыкі: адзін на сонца, другі ў цень. Праз некаторы час праверце, які каменьчык цяплейшы. Чаму?

3. Вучыцеся апранацца адпаведна надвор'ю. Калі на дварэ вільготна, апранайце адзенне і абутак з *непрамакальных матэрыялаў*.

34. Восень. Ахова здароў'я восенню

Раскажыце, якія восеньскія змены ў прыродзе вы назіралі. Як засцерагчыся ад прастуды ў вільготнае халоднае надвор'е восенню?

1 верасня — пачатак восені па **календары**. Гэта пара года працягваецца тры месяцы: **верасень**, **кастрычнік**, **лістапад** (малюнак на першым форзацы). Восенню сонца невысока падымаецца ў небе. Яно ўзыходзіць пазней, чым летам. Восеньскі дзень памяншаецца. Ноч становіцца больш доўгай. Сонечныя промні не такія гарачыя, як летам. Паветра становіцца халодным. Часта ідуць дажджы. Лісце раслін восенню змяняе афарбоўку. Яно робіцца жоўтым, аранжавым, бурым. Змяніўшы

афарбоўку, лісце ападае на зямлю. Адцвітаюць і **вянуць** травяністыя расліны. Зялёнымі застаюцца елкі, сосны. Але і яны засынаюць да наступнай вясны.

З надыходам халадоў у прыродзе знікаюць насякомыя. У дарогу збіраюцца пералётныя птушкі. Яны кормяцца пераважна насякомымі і адлятаюць таму, што знікае корм. Зімуючыя птушкі перасяляюцца бліжэй да чалавека. Дзікія звяры рыхтуюцца да зімы. Адно з іх запасаюць корм на зіму. Другія рыхтуюцца да **зімняй спячкі**.

У любы час года ў людзей нямала спраў у прыродзе. Ёсць такая праца, якую яны выконваюць толькі восенню або толькі вясной (летам, зімой). Восенню трэба сабраць ураджай, падрыхтаваць да зімы сады, агароды, палі.

Восенню варта быць уважлівым да свайго здароўя. У гэты час года лёгка прастудзіцца. Неабходна ўцяпліць хаты, кватэры. Апраднацца восенню трэба больш цёпла, чым летам. Не варта выходзіць з дому без галаўнога ўбору.

У дажджлівае надвор'е неабходна браць парасоны, апранаць плашчы і курткі з непрамакальнага матэрыялу. У дождж належыць абуваць гумовыя боты. Нельга знаходзіцца ў прамоклай вопратцы і абутку. Калі такое здараецца, трэба хутка пераапрагнуцца. Мокрае адзенне і абутак неабходна прасушыць.

На прастудныя захворванні радзей хварэюць **загартаваныя** людзі. Восенню таксама можна загартоўваць свой арганізм. Для гэтага неабходна рэгулярна бываць на свежым паветры. Кожную раніцу трэба рабіць зарадку. Трэба часта праветрываць пакой. Карысна спаць з адчыненай фортачкай.

1. Як мы пазнаём, што надышла восень?
2. Чаму восенню становіцца халадней, чым летам?
3. Што мяняецца ў прыродзе з надыходам восені? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 138, 139 і на першым форзацы.
4. Чаму восенню трэба цяплей апрацаваць, чым летам?
5. Якую вопратку і абутак трэба надзяваць у дажджлівае надвор'е?
6. Што вы зробіце, калі патрапілі пад дождж?

Каляндэр, зімяня спячка, загартаваны.

Разгледзьце малюнкi на першым форзацы. Якія прыкметы восені паказаны? Што з таго, што намалявана, вы ўжо назіралі ў прыродзе?

Дапамагайце дарослым у восеньскіх клопатах. Пры падрыхтоўцы агарода да зімы выконвайце пасільную працу. Прыбярэце з градак рэшткі агароднінных раслін, пустазелле. Прыміце ўдзел у перакопванні градак.

Восеньская экскурсія ў прыроду

1. Якое зараз надвор'е? Якое неба? Як свеціць сонца? Ці ёсць на небе аблогі? Што яны нагадваюць? Ці ёсць вецер? Які ён?

2. Па якіх прыкметах мы пазнаем восень?

3. Разгледзьце лісты розных раслін. Параўнайце іх па афарбоўцы (па форме).

4. Праверце, ці можам мы пазнаць па лістах (па ствалах, пладах), якое гэта дрэва. Па якіх прыкметах можна пазнаць ліст дуба? Клёна? Ствол бярозы?

5. Паглядзіце навокал. Ці цвітуць зараз якія-небудзь расліны ў прыродзе? Даведайцеся іх назвы.

6. Прыслухайцеся да восеньскіх гукаў у прыродзе. Што ўдалося пачуць?

7. Звярніце ўвагу на восеньскую прыроду. Чым яна прыгожая? Раскажыце, што вам спадабалася.

8. Не забывайцеся выконваць правілы паводзін на прыродзе. Пра некаторыя з іх вам нагадваюць малюнкi.

9. Адшукайце ў прыродзе прыкметы восені. Якую расліну ў восеньскім убранні вы лічыце самай прыгожай? Чаму? Збярыце лісты розных раслін. Якія яны па форме (па афарбоўцы, памерах)? Што змянілася ў жыцці жывёл з надыходам восені? Якую працу выконваюць людзі ў прыродзе восенню?

Паўторым галоўнае пра восень

Восеньскія месяцы — верасень, кастрычнік, лістапад. З надыходам восені многае ў прыродзе змяняецца. На змену цёплым сонечным дням прыходзяць пахмурныя, дажджлівыя. Сонечныя промні восенню не такія гарачыя, як летам. Дні становяцца больш кароткімі, а ночы — больш доўгімі.

На дрэвах і кустах лісце змяняе сваю афарбоўку. Восенню лісце ападае і дываном засцілае зямлю. Травяністыя расліны вянуць.

Знікаюць насякомыя. Пералётныя птушкі адлятаюць у вырай. Шэрсць у звяроў становіцца больш густой і цёплай. Некаторыя з іх робяць запасы на зіму.

У людзей восенню шмат працы на агародах, у садах, на палях. Дарослым дапамагаюць школьнікі.

Восенню лёгка прастудзіцца. Таму варта быць уважлівым да свайго здароўя. Вопратку і абутак трэба падбіраць з улікам надвор'я. Нельга хадзіць з непакрытай галавой. Нельга знаходзіцца ў мокрым адзенні і абутку.

Праверым сябе

1. Прачытайце сказы. Якая пара года апісваецца ў іх?

Раніцай бываюць туманы. Знікаюць насякомыя. Адлятаюць пералётныя птушкі. Часта **імжыць**.

2. Растлумачце значэнне прыказкі.

Восень збірае, зіма паядае.

3. Адгадайце, пра якую прыкмету восені ідзе размова ў загадцы. Растлумачце, як здагадаліся.

На дарозе — лісце-жар, па лясках — пажар, пажар.

4. Разгледзьце на першым форзацы малюнак, на якім мастак намалюваў працягласць восеньскага дня і восеньскай ночы. Што ён хацеў паказаць сваім малюнкам?

5. Прачытайце апісанне прыкмет сезонных змен у прыродзе. Якія з іх характэрны для восені?

Сонца добра грэе зямлю. Сонечныя промні мала грэюць зямлю.

Дзень становіцца больш кароткім. Дзень становіцца больш доўгім. Ноч становіцца больш кароткай. Ноч становіцца больш доўгай.

Холадна. Цёпла. Горача. Марозна. Халодная імжа. Галалёд. Цёплы дождж. Дождж з градам. Туман. Шэрань. Навальніца. Вясёлка.

Многа корму для ўсіх жывёл. Мала корму для ўсіх жывёл. Мала корму для пералётных птушак. Многа корму для пералётных птушак.

Прырода квітнее. Прырода вяне.

6. Раскажыце пра восеньскае надвор'е. Правільна выберыце словы з дужак.

Надвор'е восенню больш (*цёплае, халоднае*), чым летам. Восенню (*рэдка, часта*) ідзе дождж. Сонечных дзён восенню (*больш, менш*), чым летам.

35. Зіма. Ахова здароўя зімой

Раскажыце, якія прыкметы зімы вы назіралі ў прыродзе. Як засцерагчыся ад прастудных захворванняў зімой?

Па календары зіма пачынаецца 1 снежня. Яна працягваецца тры месяцы: **снежань**, **студзень**, **люты** (малюнак на другім форзацы).

Першыя маразы — гэта яшчэ не зіма. Першыя **замаразкі** часта змяняюцца **адлігай**. Снег падае і расце па некалькі разоў. Зіма ў прыродзе пачынаецца, калі з'яўляецца пастаяннае **снежнае покрыва**.

Зімой сонца невысока падымаецца ў небе. Дні становяцца кароткімі. Замярзае глеба. Пакрываюцца лёдам вадаёмы. Зямля, дрэвы, дахі дамоў пакрыты снегам. Зімой у жывой прыродзе настае спакой. Дрэвы і кусты стаяць голыя. Толькі елкі і сосны

застаюцца зялёнымі. Многія травяністыя расліны на зіму гінуць.

Зімой трэба працягваць **загартоўванне**. Гэтаму дапамагаюць гульні на паветры, катанне на лыжах, санках, каньках. Адзенне людзей мяняецца ў залежнасці ад надвор'я. У мароз людзі апранаюць цёплыя паліто і курткі, шубы. Зімой варта быць уважлівым да свайго здароўя. У гэтую пару года лёгка прастудзіцца. Для здароўя чалавека шкоднае **пераахалоджванне**. У марознае надвор'е можна абмарозіць твар, пальцы ног, рук.

Каб не прастуджвацца зімой, выконвайце простыя правілы. Адзявайцеся цёпла, але так, каб не пацець. Дыхайце носам, а не ротам. Надзявайце галаўны ўбор. На дварэ не стойце, а рухайцеся, тады і холад не страшны. Не надзявайце цесны абутак і вопратку. Не садзіцеся на снег або лёд. **Успацеўшыся** і разагрэўшыся, не піце халодную ваду. Не бярыце ў рот снег і лёд. Не хадзіце з расшпіленай курткай, паліто. **Памятайце!** Небяспечнай гульніёй можа стаць гульня ў снежкі. Небяспечна зімой хадзіць па лёдзе ракі ці возера, гуляць, коўзацца на ім.

1. Як мы пазнаём, што настала зіма?
2. Што мяняецца ў прыродзе з надыходам зімы? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на с. 138, 139 і на другім форзацы.

3. Чаму зімой становіцца халадней, чым восенню?

4. Чым можна заняцца зімой на свежым паветры?
5. Чаму зімой можа быць небяспечнай гульня ў снежкі?
6. Як правільна адзецца на зімнюю прагулку? Адкажыце з дапамогай малюнкаў на другім форзацы.

Замаразкі, адліга, снежнае покрыва, пераахладжванне.

Разгледзьце малюнкi на другім форзацы. Якія прыкметы зімы паказаны? Што з таго, што намалявана, вы ўжо назіралі ў прыродзе?

Праца людзей у прыродзе зімой (практычная работа)

1. Паназірайце за працай людзей у прыродзе зімой. Прыміце ўдзел у расчыстцы дарожак ад снегу.
2. Удзельнічайце ў падкормцы зімуючых птушак. Разам з дарослымі змайструйце кармушку для птушак.

Быў канец снежня. Людзі рыхтаваліся сустрэкаць Новы год. Яны неслі дамоў зялёныя елачкі. У Дзімы ёлкі не было. Хлопчык не мог зразумець, чаму бацькі не купляюць елачку. Перад самым Новым годам Дзіма ўсё зразумеў. На сваім сталё ён знайшоў **яловую** галінку. Да яе была прымацаваная запіска: «Запрашаю першага студзеня ў лес на свята.

Елачка». Такія ж запіскі знайшлі ў сябе сябры Дзімы. Першага студзеня дзеці з бацькамі пайшлі ў лес. Яны ўбачылі там стройную елачку, упрыгожылі яе. На верхнія галінкі развесілі пацеркі з ягад рабіны, каліны. На іголачкі накалолі кавалачкі несалёнага сала. На ніжнія галіны павесілі моркву, яблыкі. Пад елачку паклалі скарыначкі, сухарыкі, арэхі, капусту. І пачалося сапраўднае свята. Дзеці вадзілі *карагоды* вакол ёлкі, ладзілі конкурсы. Было вельмі весела. Свята ўдалося! Дзеці з бацькамі выйшлі з лесу. Упрыгожанне на ёлачцы пакінулі для лясных насельнікаў. Крыху пазней ёлачку наведалі іншыя госці. Для іх таксама было свята.

ЗМЕСТ

Прырода і чалавек

Нежывая прырода

1. Што такое прырода?
Нежывая і жывая прырода 5
2. Узаемасувязі паміж нежывой
і жывой прыродай 9
3. Беражлівыя адносіны чалавека
да прыроды. 12
4. Вада, яе ўласцівасці 17
5. Значэнне вады ў прыродзе
і для чалавека 20
6. Паветра 23

Раслінны свет. Грыбы

7. Жывая прырода. Галоўныя прыкметы
жывых арганізмаў 29
8. Умовы, неабходныя для жыцця раслін.
Значэнне раслін 31
9. Пакаёвыя расліны, іх догляд 35
10. Будова раслін 38
11. Расліны агарода 43
12. Расліны саду 46
13. Расліны лесу. Ліставыя дрэвы 49
14. Хвойныя дрэвы 56

15.	Лясное кустоўе	60
16.	Лясныя травы	63
17.	Лясныя ягады	66
18.	Грыбы ядомыя і ядавітыя	69
19.	Расліны лугу	73
20.	Расліны поля	75

Жывёльны свет

21.	Разнастайнасць жывёл. Звяры	80
22.	Свойскія жывёлы	85
23.	Дзікія жывёлы	92
24.	Птушкі	100
25.	Свойскія птушкі	105
26.	Зімуючыя птушкі	109
27.	Пералётныя птушкі	114
28.	Пеўчыя птушкі	120
29.	Драпежныя птушкі	123
30.	Рыбы	126
31.	Насякомыя	128
32.	Чырвоная кніга Рэспублікі Беларусь	131

Поры года

33.	Паслядоўнасць пор года	137
34.	Восень. Ахова здароўя восенню	140
35.	Зіма. Ахова здароўя зімой	146

(Назва і нумар установы адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Шаўчэнка Наталля Алегаўна
Серадзінская Вольга Харытонаўна

ЧАЛАВЕК І СВЕТ

Вучэбны дапаможнік для 4 класа першага аддзялення дапаможнай школы
з беларускай мовай навучання

У 2 частках

Частка 1

Рэдактар	<i>М. М. Шавыркiна</i>
Мастак вокладкі	<i>К. К. Шастоўскі</i>
Мастацкі рэдактар	<i>Д. В. Варакса</i>
Мастакі	<i>А. У. Баулаў, К. У. Максімава, Д. М. Матарыкін, А. Ю. Прынькова, К. К. Шастоўскі</i>
Камп'ютарны набор	<i>М. М. Шавыркiнай</i>
Камп'ютарная вёрстка	<i>А. П. Шаціла</i>
Карэктары	<i>Т. А. Іванова, М. М. Шавыркiна</i>

Падпісана да друку 11.07.2016. Фармат 70×90¹/₁₆. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 11,12 + 0,29 форзац. Ул.-выд. арк. 4,6 + 0,4 форзац.
Тыраж 496 экз. Заказ

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне»».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/19 от 14.11.2014.
Вул. Будзённага, 21, 220070, г. Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «БудМедыяПраект».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/42 от 13.02.2014.
Вул. В. Харужай, 13/61, 220123, г. Мінск.

Правообладатель Адукацыя і выхаванне

22–23 верасня
дзень роўны
ночы

ПРЫКМЕТЫ ВОСЕНІ (верасень – кастрычнік – лістапад)

Становіцца
халадней

Астываюць
вада, глеба

Частыя
дажджы і вятры

Жаўцеюць
і вянуць
расліны

Лістапад

Спеюць
агародніна, садавіна

Знікаюць
насякомыя

Адлятаюць
пералётныя
птушкі

Звяры рыхтуюцца да зімы

Што надзець?

Убіраюць ураджай

21–22 снежня –
самы кароткі
дзень

ПРЫКМЕТЫ ЗІМЫ (снежань – студзень – люты)

Ідзе снег
Мароз
Лёд на рэках

Ліставыя дрэвы
і кусты стаяць голыя

А хвойныя дрэвы?

Няма насякомах

Зімуючыя
птушкі
шукаюць
корм

Звяры
мяняюць шэрсць

У некаторых
зімняя спячка

Што надзець?

Даглядаюць жывёл

Падкормліваюць птушак

